

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Доц. д-р Анна Иванова Мантарова

**ЕКОЛОГИЧНИ РИСКОВЕ
В ТРАНСФОРМИРАЩОТО СЕ ОБЩЕСТВО**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на

дисертация за придобиване на

научната степен

„доктор на социологическите науки“

София, 2014 г.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита на разширено заседание (семинар) на секция „Социален контрол, отклонения и конфликти“ към Института за изследване на обществата и знанието при БАН въз основа на Заповед РД – 09-103/05.03.2014.

Дисертацията се състои от увод, изложение в три глави, заключение и литература в общ обем от 361 страници. Представени са 39 таблици и 43 фигури. В използваните литературни източници са посочени 199 заглавия, от които 90 на български и руски езици, 79 на английски език, 13 документа и 17 интернет източника.

Публикациите по темата на дисертацията са 16, от които 5 в чужбина.

Съдържание на дисертацията

СПИСЪК НА ФИГУРИТЕ И ТАБЛИЦИТЕ	6
УВОД	10
ГЛАВА I: ЕКОЛОГИЧНИ РИСКОВЕ И УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ	23
1. Екологични рискове	23
1.1. Дефиниране на екологичните рискове	23
1.1.1. Многообразие на разбиранията за риск	23
1.1.2. Екологични рискове - определение, видове, характеристики	27
1.2. Екологичните рискове като обект на научен интерес. Екологичните рискове във фокуса на социологията	38
1.2.1. Мултидисциплинарност и интердисциплинарност в изследванията на екологичните рискове. Естествена научно и социокултурно направление	39
1.2.2. Темата за рисковете в социологическата теория	45
1.2.3. Социологическо изследване на екологични рискове – насоки и акценти	57
2. Дълбоката екология	59
2.1. Екологията и вътрешната ѝ диференциация	59
2.2. Новите идеи. А. Наес: екология и дълбока екология	61
2.3. Теоретични опорни точки	64
2.3.1. Критика на фрагментарния подход и икономизацията	65
2.3.2. Новата визия за света: холистичен подход, екоцентризъм, цикличност	66
2.4. Единство на мисъл, чувство, духовност и действие	71
2.4.1. Осем ръководни принципа на дълбоката екология	71
2.4.2. Духовност, ценности, поведение	72
2.5. Залязваща и изгряваща култура	74
2.6. Приносът на дълбоката екология	77
3. Устойчиво развитие	78
3.1. От идеята за устойчивостта до съвременната концепция за устойчиво развитие	78
3.1.1. Предисторията	78
3.1.1. Докладът на Комисията Брундтланд	82
3.1.2. Концептуализиране на идеята	85
3.2. От опазване на околната среда към устойчиво развитие	89
3.2.1. От фрагментарен подход към системност	89
3.2.2. Времевата перспектива	93
3.2.3. Гражданското участие	95
3.3. Ограничители на устойчивото развитие	96
3.4. Измерители на устойчивото развитие	98
3.4.1. Единични измерители: от БВП към „зелен“ БВП	99

3.4.2. Към разработване на многомерни измерители. Балатонска група. Беладжио принципи. Отвѣд БВП: Група „Саркози”/ Комисия „Стиглиц”	103
3.4.3. Агрегирани индекси	112
3.4.4. Комплексни индикатори	114

4. От теорията към емпирия **116**

ГЛАВА II: МАКРОТРАНСФОРМАЦИЯТА КАТО СОЦИО-КУЛТУРЕН КОНТЕКСТ НА ЕКОЛОГИЧНИТЕ РИСКОВЕ **125**

1. Реформите в икономиката и социалните им ефекти **130**

1.1. Макроикономически параметри	130
1.1.1. Срив на промишленото производство	130
1.1.2. Криза на селското стопанство	136
1.1.3. Безработица	139
1.1.4. Инфлация	141
1.1.5. Имуществена диференциация	142
1.2. Измерения на микроравнище – обективни показатели и субективни оценки	144
1.2.1. Доходи и покупателна способност	144
1.2.2. Субективни оценки на материалното положение	146
1.2.3. Емиграцията като изход от бедността	148

2. Политика, институционално-нормативни промени и аномия **150**

2.1. Изграждане на нова институционална система	150
2.2. Аномия	152
2.3. Институциите в оценките на гражданите	158
2.4. Институционална рамка на грижите за околната среда	162

3. Културната трансформация **167**

3.1. Препозициониране на ценностите	168
3.2. Материални и постматериални ценности	176
3.3. Образованост и знания	177

4. Присъединяването на България към ЕС **181**

4.1. Очаквания, свързани с влизането в ЕС	181
4.2. Реалностите	182

5. Проявления на световната икономическа криза в България **194**

5.1. Кризата на макроравнище	194
5.1. Проявленията на кризата на микроравнище	199

6. Регионална диференциация и поляризация **201**

ГЛАВА III: ЕКОЛОГИЧНИТЕ РИСКОВЕ В УСЛОВИЯТА

НА МАКРОТРАНСФОРМАЦИЯ В СОЦИОЛОГИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА	207
1. Състояние и динамика на екологичните рискове в етапа на макротрансформация	207
1.1. Екологичната ситуация при старта на промените	207
1.2. Динамиката	212
1.3. Към преконфигурация на екологичните рискове	219
2. Субективни оценки на екологичните рискове	225
2.1. Околната среда през погледа на българските граждани	225
2.2. Състоянието на околната среда като проблем	229
2.3. Очаквания за развитие на ситуацията	234
3. Детерминираност на екологичните рискове	235
3.1. Фактори, обусловили екологичните рискове преди трансформацията	236
3.2. Нови детерминанти	241
3.3. Интереси, екологични рискове и социални неравенства	255
3.4. Дилемата „икономическо развитие – опазване на околната среда“	264
3.5. Причините за екологичните проблеми според субективните преценки	273
4. Отреагиране на екологичните рискове	277
4.1. Институционални действия	277
4.1.1. Грижите за околната среда в контекста на членството на България в ЕС	280
4.1.1.1. Изграждането на НАТУРА 2000 в България – практическа стъпка за опазване на биоразнообразието	283
4.1.1.2. Приложение на общностни политики и програми: Мярка 214 от ПРСР – възможност за съчетаване на икономическо развитие и опазване на природата	292
4.2. Индивидуални практики	295
4.2.1. Проекологично поведение в бита	296
4.2.2. Екологично чистите храни – между интереса и потреблението	308
4.2.3. Проекологични практики в селскостопанската дейност	319
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	333
ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	349

Увод

Развитието на човешката цивилизация през двадесети век е ознаменувано с изключителни постижения, надхвърлящи и най-смелите фантазии на предишното поколение. Но наред с тях се появяват и нови сериозни, дори екзистенциални предизвикателства, засягащи самите условия на съществуване на човечеството. Те фокусират вниманието върху релацията «общество – природа» и ѝ придават нов смисъл и значение.

Бурното следвоенно икономическо развитие на САЩ и Западна Европа се отразява твърде осезаемо на природата, предизвиква сериозни и продължителни, дори необратими промени, които засягат големи групи от населението. На много места те се превръщат в тежки и трайни проблеми. Стремителният демографски прираст и ускореното икономическо развитие на страните от третия свят също увеличават антропогенния натиск и генерират значителни негативни промени в околната среда. Изсичането на тропически гори, неустойчивите практики на земеползване, водещи до ерозия и опустиняване, отделянето на все повече метан от увеличаващите се оризища в Азия прерастват от локални в глобални проблеми, засягат цялата земна екосистема. Озонова дупка, предизвикан от мащабни емисии на въглеродни газове парников ефект, глобално затопляне, промени в климата, включително зачестили наводнения и суши, разрастване на пустините, намаление на питейната вода са само част от конкретните образи на повсеместните антропогенни промени на околната среда.

Замърсяването и увреждането на околната среда сега има своите проекции и напред във времето – засяга бъдещето на следващото поколение – не само неговото здравословно състояние, но и необходимостта да влага много повече средства за преодоляване на последиците (преки и косвени) от днешното развитие и за компенсиране на екосистемните услуги, които увредената природа не може да достави.

Състоянието на околната среда в България също е обезпокоително. В края на 80-те години всички основни нейни компоненти – въздух, води, почви са сериозно засегнати от човешката дейност и параметрите на значителна част от тях са силно влошени. Освен замърсяването на въздуха със значителни количества азотни и серни газове и прахови частици, сериозно засегнати от човешката дейност са и водите. Голяма част от речните течения са претоварени със замърсители от енергетиката,

промишлеността, селското стопанство и бита. Значителни площи обработваема земя са унищожени или увредени от водна и ветрова ерозия, засоляване или вкисляване. Като все по-сериозен проблем се очертава натрупването на отпадъци. На общия фон се открояват редица „горещи“ точки, където последиците от човешката дейност са особено смущаващи. Радикални управленски решения от началото на 90-те години водят до забележими позитивни промени в състоянието на околната среда, но и са последвани от негативни икономически и социални ефекти. Влизането в ЕС, съпроводено с необходимостта от спазване на приетите в него стандарти и възможността за ползване на средства от европейски фондове определено изиграва положителна роля. Но генерирането на екологични рискове продължава, макар и с промяна в конфигурацията им и в продуциращите ги дейности. Наред със замърсения въздух, все по-видими стават унищожаването на гори и застрашаването на биоразнообразието. С времето сред замърсяващите дейности се увеличава значението на транспорта и потреблението, генериращо огромни количества отпадъци, голяма част от които не се обработват и депонират по подходящ начин.

Необходимостта от стабилизиране и подобряване на ключовите параметри на околната среда е безспорна, безусловна и неотложна. Международни и национални институции и организации, включително структури на ЕС, разработват системи от мерки и нормативи, целящи редуциране на екологичните рискове. Но опитът в управлението на екологичните рискове показва, че дори даден риск веднъж вече да е идентифициран и оценен и да са установени стандарти и практики за редуцирането му, те не могат да се прилагат автоматично винаги и навсякъде. Измеренията и последиците от риска на различни места варират - както като технически параметри, така и като субективни преценки на населението и социална цена. Конкретният социален контекст е различен, а той придава специфика на социалните му измерения и последици. За да бъдат ефективни управленските решения и действия, е нужно те да са съобразени със социалния контекст на екологичните рискове – обстоятелство, което прави непреходна актуалността на конкретните теоретични и емпирични изследвания.

Целта на настоящото изследване е да анализира състоянието и динамиката на екологичните рискове в контекста на осъществяващата се в България от деветдесетте години на миналия век социална макротрансформация и да открие основните детерминационни връзки и зависимости, тяхната динамика и ефекти.

Тази цел се декомпозира в следните **задачи**:

1. Като се анализират основните направления и идеи в изучаването на екологичните рискове, да се конструира модел за социологическия им анализ, който да се приложи при изследването им в периода на започналата от 1989 година в България социална макротрансформация.

2. Да се очертае състоянието на основните екологични рискове и да се проследи динамиката на състоянието и конфигурацията им в хода на макротрансформацията.

3. На основата на анализ на протичащите в хода на макротрансформацията процеси (икономически, политически, институционално-нормативни и културни), да се идентифицира тяхното въздействие върху екологичните рискове. Специален акцент да се постави на отражението на присъединяването на България към ЕС и на проявленията на световната икономическа криза върху състоянието на обществото, вкл. върху екологичните рискове, отношението към тях и управлението им.

4. Да се анализира субективното възприемане и оценка на екологичните рискове от населението и да се очертаят основните социалногрупови диференциации.

5. Да се отдиференцират основните елементи на масовата екологична култура, да се установят параметрите им, да се определи социално-демографският ѝ профил и да се определят детерминиращите я фактори. Да се изследва обективизирането на екологичното съзнание в проекологично поведение, като се постави акцент върху отношението към нови екологосъобразни практики и се разгледат основните причини, фактори и условия, които спомагат/препятстват иновациите в областта.

6. Да се изследва връзката на основни социални неравенства с разпределението на ползите и вредите от екологичните рискове.

Обект на изследване е българското общество от началото на започналата с политическите промени от 1989 година социална макротрансформация до сега.

Предмет на изследване са взаимовръзките и зависимостите на екологичните рискове с икономическите, политически, социални и културни процеси, протичащи в страната през визирания период, както и с техните проекции на микроравнище.

Основно понятие в изследването е екологичен риск. За целите на анализа, на базата на опита на предшествващи изследвания, е конструирана дефиниция, според която **екологичните рискове** са антропогенни промени на околната среда, за които

съществува вероятност чрез нейни компоненти или чрез биологичните хранителни вериги да доведат до неблагоприятни ефекти върху живите организми. Друго ключово понятие е **екологична култура**, което е дефинирано като комплексен социален феномен, исторически променливо единство от съзнание и поведение, отнасящи се до взаимодействието общество – природа във всичките му форми.

Тезата на дисертационния труд е: В условията на макро-трансформация екологичните рискове показват преко конфигурация и разнопосочна динамика, които се обуславят от комплексното действие политически, икономически, институционално-нормативни и културни фактори, намиращи се в сложни връзки и взаимодействия. Социалната ситуация се доминира от социални процеси и факти, които фокусират вниманието и усилията на институции и индивиди към други проблеми и въпреки обвързването на България с договорености, произтичащи от членството ѝ в ЕС, пречи на последователното и трайно редуциране на екологичните рискове. Съществуващите в обществото социални неравенства определят различия в разпределението на ползите и вредите от екологичните рискове, в тяхната идентификация, оценка и отреагиране като същевременно рисковете създават нови неравенства, които се наслаgват върху вече съществуващите и ги подсилват.

Поставените пред предлагания дисертационен труд цел и задачи определят използваните **изследователски методи** – съчетаване на теоретичен анализ на литературни източници – научни разработки и документи, с анализ на емпирична информация. Използваните емпирични данни са от провеждани в продължение на две десетилетия национално представителни емпирични социологически изследвания с участието на автора:

„Рискове на прехода“, провеждани в периода 1992 – 2001 година под ръководството на проф. дфн Николай Генов;

„Евроинтеграцията на България“ – през 2004г. и 2008г., ръководител доц. д-р Анна Мантарова (финансирано от ФНИ на МОМН);

„Модерното общество: между уязвимостта и устойчивото развитие“ 2012 г., ръководител доц. д-р Анна Мантарова, (финансирано от ФНИ на МОМН);

„Екологичната култура на производителите на селскостопанска продукция“ 2012 г., ръководител доц. д-р Анна Мантарова, (финансирано от ФНИ на МОМН).

Всичките изследвания са национално представителни за населението над 18 годишна възраст, с двустепенни гнездови извадки от по 1000 души. Изследването на производителите на селскостопанска продукция има за генерална съвкупност регистрираните производители.

Първа глава: Екологични рискове и устойчиво развитие

Навлизането в полето на теоретичните интерпретации на рисковете, и в частност на екологичните, е необходима предпоставка за преминаване към анализа на техните конкретни проявления и взаимовръзки в условията на трансформация на българското общество. Изследователската практика, натрупаният опит и постижения в дефиниране и изясняване същността, характеристиките и взаимовръзките на екологичните рискове, в прилаганите изследователски подходи, са базата, върху която се надгражда анализът им във всеки конкретен социален контекст.

Познавателното обособяване на *екологичните рискове* и проблематизирането им е закономерен продукт на общественото развитие. Нарасналото с хода на времето антропогенно въздействие върху природата прави видими множество значими и мащабни промени в нея, установява се неблагоприятно въздействие върху човека и неговото здраве. Тези обективни реалности закономерно водят до фокусиране на научния интерес към изследване на отношението „общество – околна среда“ и в този контекст се разработва въпросът за екологичните рискове (environmental risk)¹ - понятие, което през последното десетилетие на XX век навлиза широко в научна употреба.

В полидисциплинарното изследователско поле на екологичните рискове се оформят две позиции за същността на риска. *Първата* го разглежда основно в естествено-научни и технически термини като изходна точка са понятията опасност и вреда. Рискът съществува независимо и вън от индивидите и социалните групи, които го възприемат и реагират спрямо него. Рискът е обективен и познаваем факт, потенциална опасност или вече причинена вреда, която може да бъде измерена независимо от социалните процеси и културна среда². За *втората* – *конструктивистка*

---

¹ Risk. Daedalus, Fall 1990; Environmental Risk Assessment. Manila, Asian Development Bank, 1991.

² О. Яницкий. Социология риска: ключевые идеи. В: Мир России, 2003, 1, с. 4.

позиция, рискът като такъв не съществува, той се конструира от хората и това винаги е и ще бъде продукт на исторически, политически и социално обусловен възглед за света. Рискът е конструкт, продукт на процеси, които се осъществяват на ниво индивид или група и повлияват възприемането и осмислянето му или на социални процеси, обуславяни от културни фактори.

В българската социология, още в началото на 90-те години на миналия век, екологичните рискове се определят като „антропогенни промени на околната среда, които в съвременните културни условия се схващат като вредни за индивидите и социалните общности"³. В обхвата на екологичните рискове се включват промените в околната среда, които при съответното равнище на знанието се определят като вредни. Този критерий поражда въпрос за основателността на поставянето в зависимост от познанието на даден етап и следващото от това причисляване или не към рисковете на определена промяна в околната среда. На базата на обзора на досегашната изследователска практика и съществуващите определения, за целите на изследването се формулира дефиниция, в която се обединяват елементи, които присъстват в едни или други вече използвани определения и които считам за съществени и необходими за разкриване същността, характера и взаимовръзките на екологичните рискове. Те са антропогенни промени на околната среда, за които съществува вероятност чрез нейни компоненти или чрез биологичните хранителни вериги да доведат до неблагоприятни ефекти върху живите организми. В така формулираното определение се очертават няколко момента: първо – присъства вероятностният момент, второ - включват се само промените на околната среда, предизвикани от човешка дейност, трето – към рисковете се причисляват промени, които обективно могат да причинят вреда, независимо дали при даденото равнище на научното познание това е установено, четвърто – обхванати са и промени, които оказват въздействие не само пряко чрез някои от компонентите на околната среда, но и чрез растителни или животински продукти, ползвани като храна, пето – визират се ефекти, чиито обхват излиза извън социосферата и антропосферата.

В контекста на протичащия преход от антропоцентрична към биоцентрична (екоцентрична) култура, считам, че е основателно да се обхванат не само тези от антропогенните промени в околната среда, които са вредни за човека, а и тези, които са такива за по-широк кръг живи организми. Още повече, че поради факта, че

---

³ Н. Генов. Устойчиво развитие и екологичен риск, С. 1993, с. 18.

екосистемата е едно единно цяло и обективно съществуват множество връзки и взаимна обвързаност между елементите ѝ, промените, които засягат някои от тях след по-кратък или по-дълъг период от време, чрез по-къси или по-дълги причинно-следствени вериги, ще окажат въздействие и върху човека.

Екологичните рискове могат да се класифицират по различни критерии: компонент на околната среда, в която е промяната; вид замърсяване (механично, физическо, химическо, биологично); обект на въздействие (човек или други биологични организми); начин на въздействие върху човека (чрез компоненти на околната среда или чрез хранителната верига); обхват (глобални, регионални, локални); продължителност на генериране на риска (дълго като при образуване на озоновата дупка или глобалното затопляне или кратко като при индустриални аварии); скорост на въздействие върху организмите (веднага или след определен период от време); случайност или закономерност на генериране (в резултат на аварии поради човешка грешка или техническа причина или в резултат на рутинно въздействие); предсказуемост (очаквани - индустриално замърсяване, или не - напълно неочаквани ефекти във времето на дейности и технологии – ефектите върху озоновия слой или от нитратните торове); каузална структура на формиране и действие (дължината и преходите на каузалните вериги); легитимност на генериращата риск дейност (съответстваща или нарушаваща социални норми). Като основни характеристики на екологичните рискове се открояват: глобален характер – повсеместно разпространение (и като географско местоположение, и като степен на социално-икономическа развитост на страната) и обхват (дори и възникнали с точно определена ограничена локация, като правило действието им се разпростира и може да засегне огромни територии, дори да бъде застрашена цялата планета); взаимна свързаност; комплексен характер; различен начин на идентифициране; социална обусловеност на оценката, която получават; свързаност със социални ползи и блага и със социални неравенства; генериране на следствия от вътрешно и външно политически характер.

Екологичните рискове имат комплексен многоаспектен характер, участват в отношения и взаимовръзки с явления от различен тип. Поради това те са обект на изследване от позициите и с методите на различни науки. При изследването им като обективен факт своето запазено място имат цял спектър природни науки – физика, биология, зоология, ботаника, климатология и т.н. Техните изследователски усилия

обаче се допълват от науки за човека и обществото като психология, антропология, етика, педагогика, география, икономика, социология и др. тъй като тези рискове се генерират от човека като социално същество и от неговата дейност и са неразривно свързани със социални отношения и структури. Д. Дънкан, като проследява в ретроспективен план прехода на изследванията от едни към други научни области, обобщава: „Първоначално проблемите се дефинират като технически, след това като икономически, а след това като същностно социални и политически“⁴. Именно това преминаване през полето на няколко науки отразява осъзнатата необходимост от обогатяване на изследователските подходи, за да се стигне отвъд видимата част на проблемите и да се установят техните най-дълбоки корени и зависимости. Социологията, като най-обща наука за обществото и неговите закономерности има теоретичен капацитет – понятиен и концептуален апарат, да анализира екологичните рискове като продукт на взаимодействия на обществото с окръжаващата го среда и на взаимодействия вътре в него.

Лансираните в изследователското пространство теории за риска могат да се класифицират по различни критерии. Тейлър и Цин⁵ предлагат систематизиране според възприемания онтологически статус на риска и спрямо оста индивидуално – социално. В първия план теориите се разпростират в континуум от реалистки през слабо конструктивистки до силно конструктивистки. Естественаучните теории за рисковете са реалистки и в тях рисковете се отъждествяват с обективно съществуваща опасност като може да се разграничи истинският от въображаемия източник на риск. Но и в тези теории конструктивизмът присъства, доколкото се твърди, че социални фактори могат да повлияят съзнанието при приоритизиране на рисковете. В някои концепции при конструирането на риска се придава определена роля на емоциите и афектите като колкото по-голяма е степента, в която влиянието на афектите върху оценката на риска се разглежда като нещо вътрешно, толкова по-близо до силния конструктивизъм е разположена тази теория. Спрямо втората линия на разграничение, естественаучните теории и тезите за рационалното действие, като интерпретират перцепцията на риска и отговора спрямо него от гледна точка на индивида, са

---

⁴ Д. Минев. Социология, власт, общества, Троян, 2011, с. 375

⁵ P. Taylor, J. Zinn. Current Directions in Risk Research: New Developments in Psychology and Sociology. In: Risk Analysis, Vol. 26, No. 2, 2006, p. 408.

категорично индивидуалистки. Като цяло в посока на колективизма са изтеглени теориите от социокултурното направление.

Ключово значение за осмисляне на изследванията на учените от природните науки върху екологичните рискове от страна на социологията имат *два постулата*, обогатили тази наука в края на ХХ век⁶. Според *първия*, социалните факти се пораждаат не само от социални, но и от природни, и по-широко, от факти от средата. При възприемане на този постулат вече няма разделение на природа и общество, има тяхна симбиоза, има социализирана природа. В съвременните условия природните явления най-често са „материализирано инобитие на социални идеи, проекти, процеси, механизми...“⁷. Този постулат е представен и развит в Новата екологична парадигма⁸. *Вторият* е т. нар. „интеграционен“. Според него човешкият социум се е стеснил и е станал взаимопроницаем. Териториалното и социално дистанциране вече не се явяват средство за защита от риск. В съвременния свят няма отдалечаване от рисковете, няма безопасно място.

В рамките на социокултурното направление в изследването на рисковете се изграждат различни интерпретативни модели, анализиращи зависимостта на възприемането на рисковете от политическия и културен контекст. В зависимост от интерпретативните схеми и обяснителните модели се разграничават три поднаправления⁹ - културно-символическо (Дъглас), теории за общество на риска (Бек, Гидънс), „калкулативна рационалност“ или наричано още „на управляемостта“ (Governmentality), опираща се на работите на Фуко.

В **културно-символическото** поднаправление централен момент е разграничението Аз – Другите. „Другият“ (индивид или група) се възприема като източник на загриженост. В свое изследване върху замърсяването на околната среда и върху разбиранията и ритуалите, свързани с това, Дъглас, след като подчертава значимостта на границите на равнището на човешкото тяло, се прехвърля и на ниво политическо тяло като прави връзка с кохезията на социалните групи (от локални общности до етнически групи и нации) и методите, чрез които те отграничават себе си

---

⁶ О. Яницкий. Социология риска: ключевые идеи. В: Мир России, 2003, 1, с. 5.

⁷ О. Яницкий. Экомодернизация России: теория, практика, перспектива. Институт социологий, РАН. 2011, с. 12.

⁸ R. Dunlop. Paradigmatic Change in Social Science: From Human Exemptions to an Ecological Paradigm. In: American Behavioral Scientist. 1980. Vol. 24. No 1.

⁹ О. Яницкий. Социология риска: ключевые идеи. В: Мир России, 2003, с. 1.

от другите¹⁰. Този подход се развива като се привличат широк спектър културни фактори и те се разглеждат като влиятелна база, определяща схващането на рисковете и идеите за справяне с тях.

В теорията за **обществото на риска**, рискът не е следствие и страничен продукт на социалния живот. Няма „човек и риск“ или „общество и риск“, а има „общество на риска“¹¹. При това едни страни, общности или социални групи извличат печалби от производството на рискове и ползват произведените блага, а други са подложени на негативното въздействие на рисковете. Но според Бек, производството на рискове е доста „демократично“ поради факта, че то поражда бумерангов ефект и в крайна сметка настига и поражява и тези, които са извличали печалби от производството на рискове или са се считали застраховани от тях.

Третото поднаправление, „на управляемостта“ (Governmentality) има за централно положение разбирането, че социокултурните представи са част от апарата, с който се осъществява властта в обществото. Акцентът в тези теории е на функционалните връзки в посока от горе надолу, на културните понятия, моделирани по специфичен начин от правителствени социетални проекти¹².

Несъмнен интерес откъм евристичен потенциал представлява **дълбоката екология**, която дава един по различен поглед към екологичните проблеми. За да се постигне необходимото преминаване отвъд повърхностните интерпретации и обяснения на проблемите, пред които сме изправени – и екологични, и социални, трябва да се зададат „по-дълбоки“ въпроси, фокусиращи върху „защо“ и „как“ по отношение на начина, по който живеем и да се установи как и доколко той съответства (fit) на нашите по-дълбоки същностни вярвания, потребности и ценности. Дълбоката екология акцентира върху многообразието, богатството, и истинската ценност на човешкото съществуване. Системният подход (в частност теорията за живите системи) и хипотезата Гея стават теоретична основа за развиване и обосноваване на възгледа за човека като част от планетата Земя. Централната идея на дълбоката екология е, че ние

---

¹⁰ M. Douglas. Risk Acceptability According to the Social Sciences. N.Y.: Russel Sage Foundation, 1985; M. Douglas, Risk and Blame. London: Routledge 1992.

¹¹ U. Beck. Risk Society. Toward a New Modernity. London: SAGE. 1992; The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization. In: Reflexive modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order. Stanford, CA: Stanford University Press, 1994, pp. 1—55. Ecological Enlightenment. Essays on the Politics of the Risk Society. New Jersey: Humanities Press 1995.

¹² D. Lupton. Risk. N.Y.1999.

сме част от Земята, а не нещо отделно или отделено от нея. Тази теза е в контраст с доминиращия преди в културата антропоцентризъм и индивидуализъм. Екоцентризмът разглежда човешките същества не като нещо уникално или избрано от Бог, а гледа на хората като на интегрална част от всички живи същества. Следвайки системния подход, се приема фундаменталната взаимозависимост и взаимосвързаност на всички феномени, към планетарните проблеми се прилага холистичен подход – третира се в тяхната единност и цялостност; мислене, чувства, духовност и действие се схващат като взаимосвързани.

Лансираният от представителите на дълбоката екология холистичен възглед безспорно е със значителен евристичен потенциал за конкретните анализи. Вписването на социалните факти и процеси в една цялостна картина ориентира към търсене и изясняване на техните многобройни и многопосочни връзки и зависимости. Висока оценка заслужава свързването на екологичните проблеми и разглеждането им в неразривна връзка с други важни социално-политически и икономически проблеми на съвременния свят. В посока към по-голяма пълнота и обогатяване на анализите е насочването към ценностните системи и динамиката им, както и по-тясното обвързване в изследванията на ценностните и дейностни моменти. Не на последно място следва да се подчертае позитивното значение на извеждането и аргументирането на недостатъчността на икономическите критерии за оценка на развитието на обществата.

Но наред с изброените положителни страни има и оспорими тези. Трудно е да се приеме, че социалната реалност е детерминирана основно от доминиращия възглед за света, че възприемането на новия екоцентричен възглед и промяната в ценностните системи ще доведат до радикална промяна в действията, в поведението спрямо природата. Наистина съзнанието, ценностните системи са важен елемент в мотивационния процес, но те не са единствен, а и най-силен, детерминиращ фактор. Не може да се пренебрегва и дори да се омаловажава влиянието на потребностите (и особено базисните) и на интересите, и преди всичко на икономическите. В този смисъл не е реалистично да се очаква обрат в поведението само в резултат на културна трансформация, нужни са, особено в един първоначален етап, въздействия, които да засегнат и преориентират целия мотивационен процес, включително чрез интересите. Значителна възможност да се повлияе съдържана и промяна в институционално-нормативната рамка.

Социалната практика категорично доказва непродуктивността на фрагментарния подход при решаване на проблемите на околната среда. Въпреки усилията на определени страни и ползването на икономически и нормативни инструменти, резултатите се оказват незадоволителни. Макар и да има локални положителни промени, в глобален план ситуацията се влошава, показател за което е изместването все по-напред на деня, когато хората вече са изконсумирали ресурсите, които планетата генерира за година и са натрупали количеството отпадъци, което тя може да абсорбира.

В търсенето на решение се ражда концепцията за устойчиво развитие. Корените на идеята са няколко столетия назад, когато мъдростта на предците ни е насочила тяхното внимание към необходимостта от грижовно и пестеливо ползване на природните блага, за да се запазят те и занапред. Идеята за устойчиво развитие се лансира в доклада „Нашето общо бъдеще“ ("Our Common Future") от 1987 г. на Комисията за околна среда и развитие на ООН под ръководството на Гру Харлем Брундтланд. Там то се определя като „развитие, което задоволява потребностите на днешните поколения без да застрашава възможностите на бъдещите поколения да задоволяват своите потребности.“¹³ В следващите години идеята се концептуализира. След акцентирването на съхранението на ресурсите и на околната среда като цяло и съотнасянето с икономическото развитие, се преминава в един по-широк план. Във фокуса влизат въпроси, свързани със справедливото разпределение на възможностите за развитие не само между различните поколения, но и в два други аспекта – между Севера и Юга и вътре в отделните общества. За размисъл и търсене на решение възникват въпроси за принципите и практиката на справедливото разпределение на шансовете за развитие, за социалната поносимост на една екологична модернизация, която ще доведе със себе си не само нови шансове, но и нови затруднения и неравенства, за справедливо разпределение на възможностите за живот, работа и потребление. Полето на дискусиата за устойчивостта се разширява към визии за това какво развитие е желателно и какви трябва да бъдат практическите стъпки за утвърждаване на устойчивостта в социалното развитие¹⁴.

През 90-те години на XX в., в резултат на изследователските усилия за разработване на тематиката за устойчиво развитие, се стига до изграждане на

---

¹³ World Commission on Environment and Development (WCED). Our Common Future. Oxford, 1987, p. 43.

¹⁴ Н. Генев. Източна Европа в глобалните процеси. Paris: UNESCO – MOST, 2000, с. 45.

концепция за „триъгълника на развитието” или модела на „трите стълба” на устойчиво развитие. Този модел се основава в значителна степен на представата, че устойчиво развитие може да се постигне само чрез едновременно и равноправно реализиране на екологичните, социалните и икономическите цели, тъй като само така може да се осигури и подобри както екологичната, така и икономическата и социална мощ на едно общество.

Съществуват различни тези за съотнасянето на трите компонента (трите стълба) на устойчивото развитие. В тази връзка в научната дискусия за устойчивостта се различава „слаба” и „силна” устойчивост. За слабата устойчивост, икономическата, екологичната и социална устойчивост са еднакворангови и екологичните, икономическите и социални ресурси могат взаимно да се компенсират, да се претеглят. Така в рамките на слабата устойчивост, напр. би било приемливо, природните ресурси, природният капитал да се намалят, ако в замяна има подходящ, компенсиращ човешки и веществен капитал. Според тезата за силна устойчивост, природният капитал е ограничен и незаменяем и съвсем не може да се компенсира с човешки или веществен капитал. Поради това придаването на еднаква тежест на трите стълба е неправомерно. Целта „екологична устойчивост” трябва да има приоритет, тъй като благоприятните природни условия за живот са ключова предпоставка и за икономическата, и за социалната стабилност.

Дебатите по този въпрос изиграват определена роля за насочване към идеята да се изостави модела на трите стълба и вместо него да се използва по-подходящия принцип на интеграция на екологичните интереси. При това се отчита, че в екологичната защита съществува, в сравнение с реализацията на икономическите и социалните цели, най-голяма нужда от наваксване с оглед на дългосрочната стабилизация на екологичните основи. Аргумент за това е и фактът, че изолирането на понятието „устойчивост” в отделните сфери - екология, икономика и социална сфера създава убеждението, че екологичната, икономическата и социалната устойчивост могат да се реализират независимо една от друга и така се подкопава интегративната функция на идеята за устойчивостта¹⁵.

---

¹⁵ SRU. 1994, p. 19.

Ключов момент в концепцията за устойчиво развитие е връзката във времева перспектива. С оглед на нея различните човешки дейности трябва да се оценяват и от гледна точка на отдалечените във времето техни следствия. Поради това е и необходимостта от прилагане на т.нар. „принцип на предпазливостта“. Същността на устойчивото развитие изисква и друг тип управленски отношения, и друг тип гражданско участие.

Темата за измерителите на устойчивото развитие логически следва като продължение и доразвитие на по-общата тема за развитието на обществото и критериите за него. Използваните индикатори се разделят в три групи: единични (под влияние на схващането, редуциращо общественото развитие до икономическо, дълго такъв е БВП, който сега, с оглед приложимостта му в контекста на новото мислене, се развива в „зелен“ БВП), агрегирани (индекс на устойчивото икономическо благосъстояние, индекс на човешкото развитие и др.) и комплексни (екологичен отпечатък, барометър на устойчивостта и др.).

*

Проучването на досегашни разработки по проблематиката и на други по-обща концепции дава възможност да се извлекат тези, идеи и модели, които да бъдат ползвани при изследването на екологичните рискове в условията на започналата след 1989 година трансформация на българското общество. Обобщено могат да се открият няколко методологически опорни точки за изследването.

При анализа на социалния контекст трябва да се ползва системен подход. Всякаква фрагментарност – в съдържателен, времеви или пространствен аспект е контрапродуктивна и води до неадекватност. Обществото е система, която може да се структурира в различни разрези. Нейните компоненти са свързани, взаимодействат си и взаимно си влияят. Не е възможно да се анализират едни или други елементи, без да се отчитат връзките в цялото. Икономически, социални и екологични променливи са неразривно свързани и взаимозависими. С ключово значение са и нормативно-институционални и културни фактори. Особено внимание изискват ценностните системи и динамиката им, обусловеността, посоката и вариациите (особено общностните и груповите) на тази динамика.

С фундаментално значение, особено във връзка с екологичната проблематика, е разбирането, че самото общество е част от по-обхватна система, от екосистемата. Това

изисква да се търсят проекциите на социалните факти и процеси в един по-широк план. Дори и поради чисто прагматични съображения – защото те неизбежно рефлектират в екосистемата и от там, след по-кратък или по-продължителен времеви период под различна форма засягат обществото.

Във времеви план анализите следва да държат сметка за континуума на времевата перспектива и оценката на социалните факти и процеси следва да е и с нейното отчитане.

Предлаганият за анализ на екологичните рискове в трансформиращото се българско общество модел, фокусира върху:

1. Описание на обективното състояние на екологичните рискове
2. Регистриране на субективната идентификация и оценка на екологичните рискове
3. Определяне на детерминацията на екологичните рискове
4. Регистриране на реакциите по отношение на екологичните рискове

Описанието на обективното състояние на екологичните рискове включва: установяване на наличието на риск; определяне на интензивността; определяне на разпространението му; установяване на динамиката му. Това е задача, която по съдържанието си и изискваните компетенции излиза извън предмета на социологията, но и охарактеризирането на риска има социални аспекти. В най-общ план описанието на риска зависи от равнището на познанията (което на свой ред е социално обусловено), от материално-технически фактори - наличие на технически средства и апаратура, от институционални фактори – наличие на субекти (структури), които да изпълняват такива функции, от нормативната база, регламентираща дейностите по измерване на параметрите на околната среда.

В субективната идентификация и оценка на екологичните рискове съдържателно се включва преценката за наличие на риск, оценката на самия риск като такъв – на интензивността и значимостта му, позиционирането на конкретния риск сред другите екологични рискове и сред съществуващите в обществото проблеми изобщо. Оценките имат многостранна обусловеност. Културните детерминанти включват познанията и ценностно-нормативните системи. Те от своя страна са много тясно обвързани с груповата принадлежност и определени социално-демографски характеристики, сред които се открояват възрастта (и то най-вече в качеството си на

социална характеристика), образованието, етническата принадлежност. Със своето значение са и поредица икономически фактори, които определят цялостната жизнена ситуация на индивида и от там – приоритетните му потребности, интереси и цели.

Детерминацията на екологичните рискове обединява две линии – източници на екологични рискове и причини за екологични рискове. На едно първо равнище се открояват технически и технологични причини за рисковете. Но зад тях и наред с тях има втора група, включваща икономически, политически, институционално-нормативни (отнасящи се до структури, кодекси и отношения), културни – идеологически, познавателни, ценностно-нормативни детерминанти. При това те се проявяват на различни равнища – на ниво общество, социални групи и общности, индивид. Особено за екологичните рискове, за чието генериране съществена роля има битът, от много голямо значение е общностната култура (и особено присъствието в нея на постматериални ценности).

Отреагирането на екологичните рискове има за свои субект институции, групи (НПО, движения, локални общности), индивиди. Реакцията може да е насочена към източника на риска, към причините, които пораждат или могат да породят риск, към самия риск, към негови последици. Макар и да има много общо в детерминацията на реакциите (най-общо от икономически, институционално-нормативни и културни фактори), при различните типове субекти тя е с различна конфигурация и относителна тежест на отделните детерминанти.

С оглед на особената актуалност на темата за неравенствата, като специален тематичен акцент в проблематиката за екологичните рискове може да се очертаят: неравенства във връзка с генерирането на екологични рискове; неравенства във връзка с консумирането на вредите (загубите) и ползите (печалбите) от рисковете; неравенства във възможностите за реакция на рисковете; неравенства, определящи възможностите за осмисляне и оценка на екологичните рискове.

Втора глава: Макротрансформацията като социокултурен контекст на екологичните рискове

Политическите промени в България в края на 1989 година са преломен момент в развитието на българското общество. Смяната във властта открива пътя на реформи за

осъществяване на преход от централизирана планова икономика и еднопартийна политическа система към пазарно стопанство и политически плурализъм. За реализирането на този преход се предприемат всеобхватни, дълбоки и радикални промени във всички компоненти на социалната система. Обхватът, дълбочината и следствията на промените правят самия процес на реформи много по-мащабен, комплексен и сложен от очакваното. Само няколко години след началото, установилите се социални реалности дават основание на учените да констатират, че протичащите процеси са не просто преход от една икономическа и политическа система към друга, а дълбока социална макротрансформация, която обхваща всички области и равнища на социалната система, че това е промяна на системните характеристики на обществото¹⁶.

Анализът на процесите на трансформация в основните области на обществения живот и на установилите се социални реалности очертава средата, в която се генерират, възприемат, осмислят, оценяват и отреагират екологичните рискове. Доколкото периодът, в който протича макротрансформацията у нас е продължителен и нехомогенен, рефлектиращ различни външни процеси и събития, в известна степен обособено на анализ се подлагат: първо, ситуацията в страната в началното десетилетие на промени, когато те са най-интензивни и дълбоки и задават насоките и рамките на бъдещото развитие; второ, отражението на присъединяването към ЕС; трето, проявлението и ефектите на глобалната икономическа криза от края на първото десетилетие на този век.

В икономиката отправна точка на промените са Законът за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия и Законът за възстановяване на собствеността върху селскостопанските земи, които регламентират реструктурирането на собствеността. Тези закони придобиват ключово значение не само за икономиката и нейното развитие години напред, но и за промените в социалната структура на обществото, за препозиционирането на ценностите и за формирането на нови ценностни системи.

Отрасловата структура, технологичните характеристики и търговски връзки на българската икономика са силно детерминирани от членството на страната в СИВ, поради което прекъсването на интеграционните връзки след започване на промените в

---

¹⁶ N. Genov. Central and Eastern Europe. Continuing Transformation. Paris and Sofia: UNESCO – MOST and F. Ebert Foundation, 1998, p. 14.

бившите социалистически страни предизвиква силно сътресение в нея. Тя изведнъж губи и снабдяването със суровини и енергоносители по договорно определяни преференциални цени, и големи и сигурни пазари за реализация на продукцията си. Те не могат да бъдат компенсирани, защото технологичното равнище, качеството и себестойността на голяма част от произведените в българските предприятия стоки ги правят неконкурентноспособни на външните пазари. Забавянето на необходимите промени, които да доведат до изграждане на конкурентна и динамична икономика, на фона на прекъснатите дългогодишни пазарни връзки, резултира в продължителна икономическа криза. БВП спада значително и трайно. В рамките на общото намаление на производството, по-засегнати се оказват по-високо технологичните отрасли – машиностроене, електротехника, електроника, чието производство спада особено осезаемо и в абсолютни измерения, и като относителен дял в обема на промишлената продукция и в БВП. Обратно, макар и след спиране на производствени мощности, се повишава относителният дял в общата продукция на рудодобива, черната и цветна металургия, производството на енергия. При това, с малки изключения (основно атомната енергетика) тези отрасли не генерират големи печалби, които да позволят значими инвестиции, не предлагат висококачествени работни места, не ползват високообразована работна сила. Нещо повече, производството на електроенергия в термичните централи, каменовъглената промишленост, рудодобивът, черната и цветна металургия навсякъде предизвикват сериозно увреждане на околната среда и са особено нежелани.

Сривът на макроикономическите показатели еднозначно определя и индивидуалното икономическо положение на огромното мнозинство от българските граждани, категорични индикатори за тежестта на което са реалната покупателна способност и структурата на разходите. Адекватни на обективната ситуация са и субективните мнения и оценки на хората, които са решаващи в мотивацията на действията им.

Смяната на авторитарната еднопартийна политическа система с демократична многопартийна и на централизираната икономика с пазарна, е свързано с необходимост от изграждане на нова цялостна институционална система – нормативна и структурно-организационна. Изгражда се и институционална рамка на грижите за околната среда, включваща нормативна база и държавни структури, които да имат капацитет да

изпълняват функции по опазване на околната среда. В новата Конституция, приета през 1990 година се въвежда член 55, който постановява правото на гражданите да живеят в здравословна и благоприятна околна среда. Член 15 вменява на държавата задължение да осигурява опазването и възпроизводството на околната среда. Член 5 (4) постановява, че ратифицираните от страната международни договори имат предимство пред нормите на вътрешното законодателство, които им противоречат. Член 41 закрепва изключително важното право на гражданите на информация. На базата на основния закон на страната се разработва нормативна уредба по проблематиката. През 1991 г. се приема Закон за опазване на околната среда (ЗООС), който регламентира правата и задълженията на компетентните държавни и общински органи по набирането и обхвата на информацията за околната среда, по организацията на контролната дейност, по характера и размера на отговорностите за виновно въздействие върху околната среда и правата на гражданите във връзка с качествата ѝ. В ЗООС са формулирани 11 принципа, на които се основава опазването на околната среда¹⁷. През 1992 г. Законът за опазване на околната среда е допълнен и изменен като се извеждат 3-те ключови принципа за ефективна екологична политика: замърсителят плаща, превантивен контрол и обществеността има право на информация. Наред със ЗООС и наредбите, свързани с него и прилагането му, се разработва и секторно, „вертикално“ законодателство. В него се урежда материята по опазването на конкретни компоненти на околната среда – Закон за водите, Закон за чистотата на атмосферния въздух, Закон за шума, Закон за опазване на лечебните растения, Закон за лова и ловното стопанство, Закон за земните богатства, Закон за опазване на биологичното разнообразие, Закон за управление на отпадъците, Закон за защитените територии, и др. Променят се и се допълват Закон за опазване на морската среда, Закон за защитените територии, Закон за горите. Българското екологично законодателство се съгласува с европейското. Изгражда се структура от държавни и местни органи – Министерство на околната среда (1990 година, а от 1997 година се преименува на Министерство на околната среда и водите), Изпълнителна агенция по околна среда като специализиран орган на МОСВ, Регионални инспекции по околна среда, басейнови дирекции за управление на водните ресурси, дирекции на националните паркове и защитени местности. През 2002 г. се

---

¹⁷ А. Костадинов. Присъединяването на България към ЕС и перспективите за устойчиво развитие. В: Мантарова А., М. Захаријева (съст. и ред.) *Българското общество пред присъединяване към ЕС*. Фондация „Фр. Еберт“, Институт по социология на БАН, 2006, с. 63.

приема нов Закон за опазване на околната среда, в които са отразени европейските регламенти и директиви. Постепенно се разработва и въвежда набор от инструменти за интегриране на политиката по околна среда в отрасловите и регионални политики. С времето продължава разработването и актуализирането на нормативната система, а с перспективата за влизане на България в ЕС започва и синхронизация на законодателството и пренасяне на европейски образци, стандарти и практики. Така например от 2004 г., в съответствие с Европейската директива за стратегическа оценка на въздействието върху околната среда, се прилага и процедура за екологична оценка на планове и програми.

Изграждането на адекватна и действаща институционално-нормативна система в държавата е необходимо условие и база за управление на екологичните рискове. При наличието ѝ на преден план излизат въпроси около функционирането и неговата ефективност, защото от тях зависи всеки елемент, всеки етап от управлението на екологичните рискове – идентификация, оценка, реакция, оценка на реакцията. Съществено обстоятелство е, че практическото осъществяване на реформите в институциите в страната става в силно динамична ситуация, при политическа конфронтация и нестабилност, доказателство за което е многократната смяна на правителствата през първото десетилетие на трансформацията, при липсата на финансов ресурс. Освен че е в определена степен хаотично, а не като направлявана, организирана и контролирана промяна, то е и силно политизирано – и в технологичните и организационни аспекти на управленския процес. Влошава се самостоятелното функциониране на институциите, нарушават се взаимодействията и координацията между тях.

В първите години от трансформацията, при бързата и радикална промяна в принципите на организация на обществото и вследствие на това – в институциите, аномията е предсказуема и в определена форма и степен - неизбежна. Тя се установява във всичките си форми - липса и неадекватност на норми, липса на контрол върху спазването им, липса и неадекватност на санкциите при нарушаване, и се разпростира във всички сфери и дейности, включително и при регулиране на отношения и дейности, свързани с генерирането и управлението на екологичните рискове.

Промените в политическата система и в икономиката, преминаването от еднопартийна система към политически плурализъм и от централизирана държавна

планова икономика към пазарна, изискват и предизвикват и промени в ценностните системи, засягат ценности с фундаментално значение и ги пре-позиционират в ценностните йерархии. Проследяването на културната трансформация и познаването на ценностните системи в обществото е от изключителна важност, защото те са призмата, през която се пречупва възприемането и оценката на социалната реалност, и същевременно са ключов фактор при мотивацията на поведението на социалните субекти. Именно ценностните системи са база за формиране и на екологично съзнание, и за мотивиране на проекологично поведение.

В кратък времеви период настъпват съдържателни и структурни изменения в ценностните системи, които променят позициите на ключови терминални и инструментални ценности. Бързите и радикални промени обаче предизвикват объркване и ценностна дезориентация и дезинтеграция на обществото. Особено силно сривят на ценностите и ценностната дезинтеграция се проявяват при някои етнически групи.

Една от ключовите промени, налагани и изисквани от новия тип обществена организация е промяна по оста индивидуализъм – колективизъм. Важно е обаче да се каже, че едновременно с ръста на индивидуализма, години наред се запазват и силни колективистични и етатистки нагласи. Те са особено силно изразени в позициите и очакванията, отнасящи се до ангажиментите на „другите“ и на държавата по отношение на отделния индивид. На този фон не е изненада регистрираната при емпирични изследвания доминираща в масовото съзнание ориентация към екстернализация на отговорността за решаване на основни жизнени проблеми, в това число и по опазване на околната среда, и нейното прехвърляне към държавата. Тя е основа, на която се развиват поведенчески модели, които значително се отличават от разпространените в модерните общества образци.

В контекста на екологичната проблематика от особено значение е конфигурацията на материалните и постматериални ценности в ценностните системи. Ситуацията в България през последните две десетилетия е определено неблагоприятна за разширяване на позициите на последните. Като цяло тя се характеризира с наситеност с множество социални рискове, при това интензивни, комплексни и устойчиви. Водещи са тези, които са свързани със задоволяване на базисни човешки потребности – материални и засягащи личната сигурност. А значението на материалния

статус за процеса на преход от материални към пост-материални ценности е безспорно. Поредно доказателство е динамиката в това отношение в развитите общества, регистрирана в последните години. След като се заражда в началото на 70-те години и се проявява отчетливо и устойчиво в продължение на почти четири десетилетия, тенденцията на преход от материални към пост-материални ориентации се пречупва с разрастването на икономическата криза от 2008 година. В новите условия пост-материалните ценности отстъпват на по-заден план, което категорично индикира значимостта на материалния фактор, на задоволеността на базисните материални потребности при конструиране на йерархията в ценностните системи.

В България разглеждането на ценностните ориентации в плоскостта материални – постматериални ценности очертава ясно изразено доминиране на материалните ценности – отчетлива разлика с наблюдаваното в развитите европейски общества. Пост-материалните ценности, както и елементите на активен тип поведение присъстват слабо. Статистически значимо и осезаемо изместване има при генерацията 18-29 години и високообразованите групи.

Важен аспект на социалния контекст е и образоваността на населението. Тази характеристика е от голямо значение и за всяка една осъществявана дейност, и за интегрирането в социалната система с произтичащите от това следствия, и за възприемчивостта към нови знания, идеи, практики. Остър проблем от последните десетилетия е ранното отпадане на деца, най-вече от ромския етнос, от образователната система. Съществена част от причините са извън границите на образователната система - икономически, които обуславят трудностите по осигуряване на необходимото за изпращане на децата на училище или насочват част от тях към ранно излизане на пазара на труда, така че да могат да подпомогнат издръжката на семейството, етнокултурни и други. Но немаловажно е и свиването на училищната мрежа.

В рамките на образователната система се формират и един нов вид неравенства, определяни от качеството на материалната база и ползването на модерни технологии – в адаптиране към тях, в създаването на умения и навици за ползването им, в нагласите и потребностите за активно търсене на информация и общуване, в частност и за придобиване на знания по екологичната проблематика. Значимостта на този диференциращ фактор се подсилва от обстоятелството, че училището е шансът да се елиминират едни или други общностни стереотипи по отношение на околната среда и

поведението спрямо нея и децата от по-маргинални групи да се приобщят към масовите идеи и стандарти.

Феномен, придобил изключителна релефност през разглеждания период е регионалната диференциация. Има всички основания да се говори не само за регионални неравенства, но дори за регионална поляризация и периферизация, особено на по-ниско (областно и общинско) ниво. Наблюдават се съществени неравенства, засягащи важни елементи на средата като икономическа развитост, техническа и социална инфраструктура, условия за живот.

Присъединяването на България към ЕС в началото на 2007 година дава нови перспективи пред страната, поставя политиката по отношение на околната среда в нов контекст. Членството на страната в ЕС задава императивни стандарти, които България трябва да спазва и същевременно дава възможност да се използват средства от европейски фондове за дейности по опазване и възстановяване на околната среда. Именно грижите за опазване на околната среда стават най-забележимата за населението промяна след влизането в ЕС. Оценка за първите години в другите области обаче са с различен знак. Обществената неудовлетвореност се фокусира върху икономическата ситуация и законността и личната сигурност. Опитът от първите години показва, че промените във всички области вървят трудно, бавно и не са еднопосочни. Оптимизмът и очакванията за позитивни промени в близко бъдеще спадат значимо. Относително постоянен, макар и отложен във времето, е оптимизмът по отношение на единия ключов пункт, в който се фокусират надеждите на българското общество - жизненото равнище. Предметно конкретизираната картина на масовите оценки и очаквания показва, че особено драстично спадна оптимизмът за позитивни изменения в работата на специализираните за защита на законността държавни институции. Собствените наблюдения на хората са разклатили сериозно убедеността, че някой, дори и подложилият ни на мониторинг ЕС, в близко бъдеще може да наложи положителна промяна в работата на полицията и съдебната система. Макар и в по-малка степен, но спад бележи и очакването, че обществената среда като цяло ще допуска в по-малка степен извършването на нарушения.

Позиционирането на приоритетите, които трябва да следва страната възпроизвежда набора от проблеми, които фокусират неудовлетвореността и изискванията на българските граждани. Формирането и йерархизирането на целите е

детерминирано от съществуващите в социалната среда проблеми. Подреждането показва доминиране на цели и ценности, свързани с ежедневните, основни потребности, докато тези с постматериален характер имат слабо присъствие. Логично представителите на групите, които са с по-добър икономически, образователен и социален статус обръщат повече внимание на въпроси, фокусиращи вниманието в развитите модерни общества. Опазването на околната среда е приоритетна за обществото задача най-вече за хората с висше образование, с добро материално положение и живеещите в София.

Значителни корективи в развитието на България и на макро-, и на микроравнище нанася навлязлата и у нас световна икономическа криза. Обстоятелството, че сегашната икономическа криза в България е производна на световната финансова и икономическа криза и е „привнесена” в хода на взаимодействието на нашата икономика с тези на партньорите ни и преди всичко на страните от ЕС, определя в значителна степен проявленията ѝ у нас, конфигурацията на засегнатите сектори, перспективите за възстановяване, възможната подкрепа и негативни ефекти, произтичащи от членството на страната в ЕС. Генератори на кризата в България стават спадът на преките чуждестранни инвестиции и свиването на външния пазар за български стоки. В резултат на финансовата криза инвестиционна активност на чуждестранните икономически субекти в страната се редуцира драстично. И докато, по данни на НСИ, намалението на чуждестранните инвестиции през 2008 година е с малко над 20% в сравнение с предишната година, то през 2009 г. намалението вече е в пъти. Едновременно със спада на чуждестранните инвестиции, поради разрастването на кризата рязко намалява търсенето на български стоки на чуждите пазари. Като следствие се регистрира значителен спад в производството, най-напред в експортно ориентирани отрасли. Започва свиване на икономиката, което предизвиква трайно намаление на заетостта. Макроикономическата ситуация има своите проекции и в живота на хората – спад на реалните доходи и влошаване на материалното положение на големи групи от населението. Реално не само няма повишение на жизнения стандарт, но обратно – той спада.

Трета глава: Екологичните рискове в условията на макротрансформация в социологическа перспектива

В края на 80-те години всички основни компоненти на околната среда в страната – въздух, води, почви са силно засегнати от човешката дейност и параметрите им на много места са сериозно влошени. Въздухът е наситен с азотни, серни и въглеродни газове и прахови частици. Значителна част от реките са претоварени със замърсители от енергетиката, промишлеността, селското стопанство и бита. Обработваеми земи са унищожени или увредени от водна и ветрова ерозия, засоляване или вкисляване. Тежки поражения на околната среда са нанесени от рудодобива и предприятия за производство и преработка на черни и цветни метали. На общия фон се открояват редица „горещи“ точки, където последиците от човешката дейност са особено смущаващи. А именно такива точки са райони, където живеят 1,1 милиона души.¹⁸ Измерванията на ключови параметри на отделни компоненти на околната среда показват, че на обширни територии от страната съществуват екологични рискове, някои от тях – с висока интензивност. Под прякото или косвено въздействие на едни или други от тях е много голяма част от населението.

Картината на екологичните рискове в страната в годините на трансформация е динамична и пъстра. Тя е доста разнородна и по отношение на наличието на едни или други рискове, и по териториалното им разпространение, и по интензивността им, и по динамиката.

Непосредствено след промяната в политическото ръководство на страната се вземат управленски решения за спиране реализацията на проекти, застрашаващи природата (Хидрокомплекс „Места“, АЕЦ „Белене“, язовир „Черни Осъм“, замразява се водоснабдителен комплекс „Рила“) и за прекратяване или редуциране на силно увреждащи околната среда производства (комбинатите за цветни метали в Пловдив и Асеновград, на Медно-добивния комбинат в Пирдоп, Завода за фуражни дрожди и Комбината за целулоза и хартия в Разлог и други). Към производствата, спрени с управленски решения се прибавят и други, които са загубили пазари за продукцията си или доставчици на суровини. Естествено, параметрите на околната среда се подобряват значително. Само няколко години по-късно обаче, се регистрират промени в

---

¹⁸ България 1995. Развитие на човека. UNDP, София, 1996, с. 69.

отрицателна посока, очевидно в резултат на възстановяване на производства. Появяват се и нови „горещи точки“, при това с трайна и стабилна тенденция на нарастване на емисиите на вредни газове. Нараства замърсяването на въздуха, предизвиквано от транспорта в големите градове.

С хода на времето в конфигурацията на екологичните рискове и дейностите, които ги генерират настъпват промени. Нарастваща значимост придобива унищожаването на гори. Изсичането на дървета има пряко и комплексно влияние върху качеството на въздуха, върху водите и почвата в района, води до ерозия, свлачища, “отмиване” на повърхностния почвен слой, пресушаване, засоляване, променя драстично местообитанията на множество видове. Унищожаването на гнездовата база на насекомоядни и хищни птици увеличава риска от масово размножаване на гризачи и насекоми, което пък принуждава земеделските производители да използват химикали, за да предпазят реколтата си. Това не само я оскъпява, но е вредно и опасно. Засяга и хората, консумиращи реколта от тези площи. Проблеми, свързани с опазване на дюните и други уникални местообитания, съществуват по Черноморското крайбрежие. Биоразнообразието е под заплаха и от разположените по миграционни трасета на птици вятърни генератори, от изгражданите по реки и притоци с непостоянно пълноводие ВЕЦ и МВЕЦ, които могат да предизвикат цялостното им или периодично пресъхване и изчезване на животински и растителни видове, както и трайно разрушаване на речни местообитания. Локални рискове пораждат кариери за пясък, варовик, льос, базалт, шисти и други строителни материали, изградени без задълбочени, прецизни и коректни екологични оценки и без спазване на изискванията за съхранение на околната среда, на икономически изгодни, но екологично неподходящи места. Те безвъзвратно унищожават ландшафта, водят до загуба на ресурси за местното население, до опасни свлачища и ерозия.

В края на 80-те години субективните оценки за състоянието на околната среда индикират съществуването на силна критичност, недоволство и напрежение. Но поставянето им в по-широк сравнителен план показва, че критичността е далеч по-слаба, отколкото проявяваната по отношение на други социални проблеми. В контекста на общите оценки за ситуацията в страната, екологичните проблеми не се нареждат сред най-тревожестите българските граждани. В началото и средата на 90-те години до някаква степен диференциращ оценките фактор е само образованието, докато по-късно

вече се наблюдават вариации в зависимост от няколко основни личностни характеристики. Изразените оценки за състоянието на околната среда и позиционирането на проблема сред останалите актуални обществени проблеми през последните 7-8 години показва трайни във времето корелации с възрастта, образованието, материалното положение, етническата принадлежност на респондентите – факт, който свидетелства за динамика и развитие на съзнанието в тази насока.

Докато през 1992 година обобщаващите оценки за състоянието на околната среда са значително по-негативни отколкото конкретизираните оценки за отделните ѝ компоненти¹⁹, то през последните 7-8 години стойностите практически се уеднаквяват. Това дава основание да се мисли, че обобщаващите оценки вече са в значителна степен резултат на осмислени лични впечатления, а не отразяват механично твърдението, че в страната всичко е в лошо състояние.

Определено се разширява и тематиката, предизвикваща интерес или загриженост. Най-вече при по-високо образованите групи се очертава един по-широк спектър от проблеми, включително и свързани с новоустановени факти (генно модифицирани организми, електромагнитни полета, генерирани от ретранслаторите на мобилните оператори, климатични промени, повлиявани от човешка дейност бедствия и т.н.), което говори за развитие на екологичната култура.

Изследването на детерминираността на екологичните рискове предполага анализ в две плоскости: първо, физически източници на замърсяване и/или увреждане на компоненти на околната среда и второ, социални причини за това замърсяване и/или увреждане на околната среда, т.е. за възникване на екологични рискове. Именно по втората думата имат социалните науки и преди всичко социологията, която следва да анализира ролята на целия многообразен спектър от икономически, политически, институционално-нормативни (отнасящи се до структури, кодекси и отношения), културни (идеологически, познавателни, ценностно-нормативни) фактори. При това сред последните, особено относно екологичните рискове, за чието генериране съществена роля има битът, от много голямо значение е индивидуалната и общностната култура.

---

¹⁹ Ж. Недев. Оценки за състоянието на околната среда в страната. В: Генов Н. (ред.) Устойчиво развитие и екологичен риск. С., 1993, с. 87-106.

В края на 80-те години в България основни замърсители на околната среда са промишлени обекти и аграрни стопанства. Широко застъпени са „мръсни“ производства като при това те ползват остарели силно замърсяващи технологии (доказателство за което е количеството емитирани серни и азотни окиси за производството на единица продукция, които надвишават в пъти средните световни равнища.²⁰

Но високата наситеност с промишлени обекти, големият дял на „мръсни“ производства, ползването на остарели, замърсяващи технологии е първият пласт. В подълбок план са социалните (в широк смисъл) причини, които обхващат широк спектър фактори от политическо, икономическо, социално, институционално-нормативно, и културно-идеологическо естество. Всички те са силно обвързани помежду си, преплитат се и взаимно си влияят. Освен от икономически причини, конфигурацията на отраслова структура на промишлеността в България е обусловена в голяма степен и от политическата ориентация на страната. Господстващата тогава доктрина фаворизира развитието на тежка промишленост, която трябва да гарантира икономическата, а чрез нея и политическата независимост, и това е особено значим фактор. Членството в Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ) е съпроводено със специализация и разделение на труда, обвързани не само с потребностите и пазарите на страните-членки, но и с достъпността на суровини и енергоносители, с възможността да се ползват големи количества, доставяни по договорни, а не пазарни цени. А от друга страна, преференциалните цени и достъпността на суровините и енергията не стимулират обновяването на съществуващите технологии, замаяната им с нови, които потребяват по-малко ресурси и замърсяват по-малко околната среда.

Когато се говори за ускореното мащабно развитие на промишлеността, не бива да се пропуска и една важна социална причина - необходимостта да се осигури заетост на освободената от селското стопанство работна сила. Въвеждането на механизация в селското стопанство след кооперирането намалява потребността от работна ръка. Тя трябва да намери реализация в града. В тази ситуация екологичните рискове (ако те изобщо са били предвиждани и вземани пред вид) са с алтернатива безработица.

---

²⁰ България 1995. Развитието на човека. UNDP, София, 1996, с. 69.

Първоначално водещ при закупуването на машини и технологични линии е политическият принцип да се оперира в рамките на социалистическата система и по този начин да се поддържа независимост от противоположния блок. Постепенно, с отшумяване на „студената война“, икономическите отношения между двете системи се активизират, но недостигът на валута „по второ направление“ (а самият той е обусловен от слабата конкурентност на повечето от произвежданите у нас стоки) е хроничен и вече преимуществено по икономически причини, ориентацията за внос на технологично оборудване си остава почти непроменена.

Колкото до ролята на политическия фактор, към вече казаното следва да се допълни и ролята на властовите отношения. При централизираното еднопартийно управление доминира идеологически мотивираното централно взето решение. Местните общности, т.е. хората които в най-голяма степен поемат вредите от риска, не участват във вземането на решения за ситуиране на промишлените обекти, за обем и вид на производството, за използвани технологии. Не че може да се твърди, особено за 50-60-те години, че те биха предпочели да не се изграждат промишлени мощности, но същественото е, че те са изолирани от вземането на решения, чийто следствия ще ги засегнат пряко и силно. Тази изолация продължава и в 80-те години. Нещо повече, не се подава и съществена информация, която засяга жизнено важни въпроси. Емблематичен пример е ситуацията непосредствено след аварията в Чернобил. Но същата е практиката и по отношение на генерираните тук, у нас екологични рискове.

Успоредно с изграждането на икономика, генерираща екологични рискове, по редица причини в България не се изгражда адекватна институционално-нормативна система, която да упражнява ефикасен контрол. От 1978 г. се прилага система на парични глоби за замърсяване на околната среда над пределно допустимите концентрации. От 1980 г. нормативната база се допълва със санкции за обезщетяване на причинени неотстраними вреди върху защитени природни обекти. Размерът на санкциите обаче не е обвързан с реалния размер на щетите, с разходите, необходими за отстраняването им и с поддържането на контролните дейности. Много съществено е и че контролът е неефективен. Като резултат, стимулите за опазване на околната среда и възможностите на държавата да влага средства в това са твърде ограничени. Макар като абсолютна маса тези средства да нарастват през 80-те години, те са в рамките на

приблизително 0,9 % от БВП, което е два пъти по-малко от отделяното в развитите европейски страни²¹ и е напълно недостатъчно.

Що се отнася до идеологическите детерминанти, те са ключови за развитие на доста затворена вътре в социалистическата система икономика и за отрасловата ѝ конфигурация. Но полето на това влияние е доста по-широко. В господстващата безразделно идеология, на първо място в йерархията на ценностите е обществото; индивидът с неговите потребности и интереси е назад в ценностната йерархия. Неоспорван приоритет имат интересите на цялото. Приоритизира се икономиката и икономическият растеж (което между другото за един продължителен период е общо и за двете системи, но в Западна Европа се проблематизира и изживява по-рано). На природата се гледа като на източник на ресурси, който следва да бъде овладян и използван за целите на икономическото развитие. Тези идеологически постулати имат роля и за възприемане на остатъчния принцип при определяне на средствата за опазване и възстановяване на околната среда.

Когато в индустриално развитите страни проблемите на околната среда се извеждат напред, вместо да се проучи и използва експертното знание, се декларира, че това са проблеми, присъщи на капитализма, произтичащи от антагонистичната му природа и експлоататорска същност и те не се отнасят до социалистическото общество. Не се осмисля, пренася и прилага вече създаденото експертно знание. Че то е в дефицит и в подчинена позиция, е очевидно от управленските решения на всички равнища.

С хода на времето и под влияние на протичащите трансформационни процеси се променят източниците и причините за екологичните рискове. Отражението на протичащите в икономиката процеси върху състоянието на околната среда е разнопосочно. От една страна, установилата се с началото на промените криза редуцира като абсолютни измерения замърсяващи производства в добивната промишленост и металургията и респективно генерираните от тях вреди за околната среда, което обективно намалява замърсяването и увреждането на различните ѝ компоненти. Но в условията на криза икономическите субекти са със силно ограничен финансов ресурс и нямат желание, а често и възможност, да правят инвестиции с екологична насоченост. Поради това, в момент на подновяване на производството се възпроизвежда и

---

²¹ България 1995. Развитие на човека. UNDP, София, 1996, с. 69.

екологичният риск, примери за което вече има. Въпросът, дали при възстановяване от сегашната криза ще стане връщане към старото производство или ще има модернизация, съпроводена с редуциране на отрицателните ефекти за околната среда, остава с отложен във времето отговор.

В селското стопанство последвалото реформите намаляване на обработваемите площи и на отглежданите животни пряко означава и редуциране на специфичното замърсяване – от отпадни води от животновъдните ферми, от претоварване на почвите с изкуствени торове и препарати за растителна защита и т.н. От друга страна, при раздробяването на стопанствата и обедняването, науката излиза от производствения процес и не се ползва професионална експертиза. Употребата на препарати е доста произволна, ограничавана най-вече по финансови причини. Сериозен екологичен риск са и непотребните химикали за растителна защита, които не се съхраняват по безопасен начин.

Определено отрицателен ефект по отношение на екологичните рискове имат обедняването и безработицата. Липсата на средства пряко предопределя потребителското поведение. Предпочитаните по-евтини стоки (дрехи, обувки, битови предмети, техника) са с по-ниско качество и бързо губят потребителските качества, изхвърлят се и се заменят с нови, което води до ускорено генериране на отпадъци. При известната ниска степен на преработка и рециклиране, проблемът не е маловажен. Особено за електроуредите и електрониката, които са опасни отпадъци. В глобален аспект, от значение е и фактът, че нискокачествените стоки идват изключително от страни, в които екологичното законодателство е значително по-либерално и производството им е по-рисково за околната среда.

Във връзка с бедността е и проблемът за амортизираните автомобили. Финансовите възможности на населението определят качеството на автопарка – в него присъствието на стари автомобили е твърде осезаемо. Част от тях в това им техническо състояние не се допускат до движение в западноевропейски страни и там се продават изключително евтино, което ги прави привлекателни за бедния български потребител. Но въпросът за замърсяването на въздуха с автомобилни газове има и политически аспект. За да не се влиза в конфронтация с големи групи от населението, не се вземат реални и адекватни мерки за налагане на строги стандарти за допустимо ниво на

газовите емисии, за спиране от движение на силно замърсяващите въздуха автомобили или поне за въвеждане на ефективни икономически лостове за въздействие.

Опосредствано влияние бедността оказва чрез препозициониране на приоритети и ценности и чрез мотивацията на поведението. И на макро-, и на микроравнище, в условията на икономическа криза, безработица и бедност, въпросът за опазване на околната среда става второстепенен, измества се извън приоритетите в съзнанието. Управлението е съсредоточено най-вече към решаване на екзистенциални въпроси на днешния ден (работни места, социално подпомагане, бюджетни приходи и т.н.) и екологичните проблеми, особено от дългосрочен и средносрочен характер остават назад. Още повече, когато решения, свързани с тях изискват ресурси или допълнителни усилия.

Неравномерното развитие на регионите, особено икономическата им поляризация, съдържат потенциал за генериране на екологични рискове. От една страна концентрацията на население, транспорт и икономически дейности съществено утежнява натиска върху околната среда в определени точки, а за икономически периферизираните райони от жизнено значение са базисни текущи проблеми. Като извежда на преден план необходимостта от създаване на работни места, икономическият натиск прави и управленци, и търсещи работа по-слабо критични, най-малкото, по-малко взискателни, и предпазливи по отношение на екологичните аспекти на дейността на потенциални инвеститори. Възможност за генериране на доходи има туризмът и желанието за развитието му се съпровожда с натиск за преразглеждане на нормативи и планове и за изграждането на спортни съоръжения в планински курорти, вкл. и във високите части и в защитени територии.

Ефектите от безработицата са особено осезаеми при ромската група, за голяма част от която въпросът за оцеляването става реален. Изхранването се обезпечава и с дейности, които преминават отвъд линията на закона. Незаконната сеч не само за собствени нужди, но и за продажба е само един пример на икономически (но не само) детерминирано увреждащо околната среда поведение. Но освен икономически проблеми, прекратяването на трудовата дейност води и до изолация на ромите и затваряне в общността и мотивацията на поведението им е изключително под влияние на специфичната общностна култура. А и по отношение на екологията тя е доста по-различна от тази на другите етноси, което освен обективни вреди, по места поражда и

етнически напрежения. Спирането на децата от училище ограничава социализацията им в общността с всички произтичащи следствия - за момента и за в бъдеще.

Връзките между интересите и екологичните рискове могат да се разглеждат в различни плоскости – при генериране на екологични рискове, при консумиране на ползите и вредите от тях, при управлението им. Във всяка от тези фази участват социални актьори със собствени интереси, като правило различаващи се и противоречащи си. Несъвпадения и дори противоречия има и между моментни и дългосрочни интереси, между икономически и други вид интереси на един и същи субект. Икономически интереси на собственици и инвеститори мотивират развиване на дейности, увреждащи околната среда. Но това са дейности, които генерират и социални ползи - създават продукти за задоволяване на съществуващи обществени потребности и работни места, съдействат за реализацията на различни интереси. Безспорно продължаването на производства, пораждащи екологични рискове съответства на интересите на собствениците, тъй като им носи печалба. То съвпада с интереси и на заети, изправени пред алтернатива да останат без работа и доходи при евентуална технологична модернизация, която обикновено е свързана и с намаление на персонала, най-малкото с необходимост от преквалификация, за която не всички имат потенциал и/или желание. Нещо повече, водени от икономически интереси, в определени ситуации част от работещите предпочитат да получават компенсации за вредни условия, вместо да работят в безопасна работна среда. От друга страна, понякога работната среда, а и зоната на обитаване съдържа екологични рискове и носи опасност за здравето на хората там, така че освен ползи, те поемат и вреди и в дългосрочен план се акумулират сериозни загуби, най-вече по линия на здравословното им състояние и бъдещи разходи за лечение.

Още по-голямо съвпадение на интереси има при социални актьори, ангажирани в производства, чиято продукция оказва отрицателно въздействие върху околната среда в процеса на употребата си или след това. Това обяснява острите реакции и съвместни протести на собственици и работещи в такива производства спрямо решения, които обективно ще доведат до редуциране на екологични рискове. Примери от последно време са реакциите на собственици и заети в производството на най-масово използваните тънки найлонови торбички за еднократна употреба срещу въведената с цел ограничаване на масовото им използване еко такса и на произвеждащите

осветителни крушки с нажежаема жичка срещу забраната за продажбата им в ЕС. И двете мерки от една страна имат положителен екологичен ефект, но от друга засягат чувствително икономически интереси.

Когато се обсъждат интереси, обаче следва да се преценява не само от гледна точка на икономическите и на момента. Наистина, собственици на производствени мощности и заети получават ползи от тези производства, но в една или друга степен те са и губещи. Екологичните рискове са не само такива, които се локализируют непосредствено около източника си, но и разпростиращи се далеч, чрез дълги и сложни причинно-следствени вериги те придобиват огромен, пространствено отдалечен обхват. Докато въздействието на локални рискове може в някаква степен да се ограничи (например изместване за живеене на по-отдалечено място, консумация на храна и вода от друг район, чести почивки и т.н.), то глобални ефекти не могат да се избегнат.

Подобно преплитане на интереси има и в селското стопанство. Ползването на химически препарати предпазва от болести и вредители, улеснява производителите и увеличава добивите, което е в интерес на стопаните. Но техният дългосрочен интерес е съхраняването на качеството на земята, която ще ползват и занапред. Един срещу друг са моментният икономически интерес и дългосрочният. В посока на засилване тежестта на дългосрочния интерес действа тенденцията на нарастващо внимание към екологичната чистота на храните и въвеждането на съответни стандарти, институционализираната финансова подкрепа за екологосъобразно производство, разширяващия се пазар за биопродукция. В този случай доста релефно се очертава ролята на някои неравенства при реализация на производствената дейност. Образователните определят различията в знанието и информираността, на базата на които се взема решение какво да се прави и какви ще са следствията от едно или друго действие в производствения цикъл. Подходните неравенства пък определят възможността за ползване на специализирана експертна помощ, така че да се постигне положителен ефект по отношение на количеството на продукцията без това да се отразява на екологичната ѝ чистота и без да се уврежда земята. Но изследванията категорично показват, че в средното и особено в дребното производство, определено има дефицит на експертно участие.

Интересът на потребителите на селскостопанска продукция също не е хомогенен и еднопосочен – повече продукция означава по-ниски цени, но остатъчните химикали в

храните са заплаха за здравето. Приоритизирането на едното или другото е свързано със съществуващи социални неравенства, отново най-вече доходни и образователни. Емпирично установено е, че високодоходните групи обръщат приоритетно внимание на качеството (в това число на екологичната чистота) на храните и най-често от всички търсят и купуват био храни. Обратно, за нискодоходните групи важното при избора е цената.

Строителството е сектор, в който в последните десетилетия се конфронтират много интереси. От една страна са икономическите интереси на собствениците на планински или крайморски терени, перспективни от гледна точка на развитие на туризъм и спорт. Изграждането на туристически комплекси е в интерес и на част от останалото население там, тъй като създава перспектива за развитие на съпътстващ бизнес. В същата посока са и интересите на групите – активни потребители. Различието в оценките и позициите на отделните групи се очерта особено релефно при изследване във връзка с подготовката на план за управлението на Природен парк Витоша. В противоречие са от една страна интересите на собствениците и операторите на ски съоръженията и на любители на зимни спортове. От другата страна са интереси на софиянци, които искат планината да се запази без сеч и строителство, заплашващи в средносрочен и дългосрочен план равновесието на екосистемата. Особено отчетливо се открояват различията в позициите във възрастов план. Макар и деклариращи висока обща загриженост за екологичното равновесие, младите предпочитат писти и удобства за приятно прекарване на свободното време, за практикуване на спорт. Как изграждането на база за това ще се съчетае с опазването на природата, със запазване на горите, които имат ключова роля за качеството на въздуха, за водния баланс, остава на втори план. Изместените във времето ефекти са в периферията при ранжиране на предпочитанията.

Ролята на интересите като детерминиращ нагласите фактор се очертава релефно при изследване на позициите по отношението икономическо развитие – опазване на околната среда. Докато при избор на абстрактно ниво, твърдението „Опазването на околната среда е по-важно от икономическия растеж” се подкрепя от половината българските граждани, то при преминаване на локално ниво чрез въпроса „Когато се планира развитието на Вашето населено място, кое трябва да е на първо място”, се регистрира разместване на приоритетите. По-малко от една трета от декларираните

вербално позиция за приоритет на опазването на околната среда я поддържат когато става дума за развитието на собственото населено място. Най-висок е делът на тези, според които приоритет трябва да има решаването на социалните проблеми. Този резултат носи закодирана информация, защото осъществяването на една такава задача изисква и предполага икономическо развитие и ефективност, които като правило рядко се съчетават с екоинвестиции. Самата икономическа ефективност е поставена на второ място с и едва на последно остава опазването на околната среда. Най-висок е делът на проекологично настроените сред младите до 19 години, учещите редовно, хората с добро материално положение, завършилите висше образование. Разпределението откроява много видимо предпочитанията на отличаващите се по социално-икономическия си статус групи. Приоритизирането на решаването на социалните проблеми е открито особено ярко при групите в неблагоприятно положение, със сериозни проблеми, с чието решаване те не могат да се справят и разчитат на помощ от институциите. Обръщане към информация от проведено две години по-рано изследване показва съществени разлики в разпределението. Осезаемото намаление на поддръжниците на позицията, че опазването на околната среда трябва да е приоритет, най-вероятно се дължи на променената социално-икономическа ситуация. Изразеното тогава, в началото на икономическата криза у нас предположение, че при излизане на преден план на икономически трудности и проблеми, ценностите и приоритетите ще бъдат подложени на преоценка и може да се очаква изразеното тогава колебание да премине в предпочитание към развитие на икономиката без оглед на отражението върху околната среда²², изглежда се реализира. Значимостта на личния интерес прозира и при конкретизации в регионален план. Хората от планински райони, които ползват и за развлечение, и за бизнес ски съоръжения са по-толерантни към изграждането им на удобни за ползване места и оттеглят по-назад грижата за запазване на планинската природа в автентичен вид, но когато става дума за териториално отдалечените пясъчни дюни, позициите им определено става значително по-проекологични. Още по-видна е разликата, когато става дума за собствени земи. Абстрактното принципно предимство на екологичните съображения се топи, когато те се съизмерват с личните интереси.

---

²²А. Мантарова. Измерения на екологичната култура. В: Мантарова А. (ред.) Екологичната култура в модернизиращото се общество. София, Авангард прима, с. 99.

Икономическият интерес и стремежът към печалба са доказали положителното си влияние върху икономическото развитие, но големият въпрос е да се урегулират, и при това надеждно, условията, при които се генерира печалбата, така че тя да не е за сметка на увреждане на околната среда. Това опира до нормативната база и особено до държавните структури, които следва да обезпечат спазването ѝ. Как и колко се следи спазването на установените норми и стандарти, санкционират ли се и адекватно ли нарушенията, има ли превантивен контрол и ефикасен ли е той, са въпроси които изискват не еднократно, а постоянно да им се дава отговор.

Аномията има пряко отношение и към екологичните рискове. Обтекаеми нормативни разпоредби и бели полета дават възможност за нееднозначно тълкуване и заобикаляне на забрани. Примери в тази насока дават промени в статута на земи след осъществени замени на държавни гори, в резултат на което строителството там става законно. Също и чрез процедури с актуализации и допълнения на устройствени планове на територии. Чрез различни процедурни и административни ходове се правят опити да се заобикалят забрани, вкл. и произтичащи от международни договорености, за строителство в защитени територии. Пореден пример са съдебните спорове около влизането в сила на устройствения план на община Царево, който предвижда застрояването на две трети от крайбрежието на юг от Царево със 75 хиляди легла, всички в територията на Природен парк Странджа и НАТУРА 2000. Това ще означава изграждане на комплекс на мястото на разрушения "Златна перла", който след години опити за узаконяване е разрушен през 2012 г. Претенциите на собствениците на незаконно построения комплекс, край село Варвара в Природен парк Странджа са отхвърлени от Европейския съд по правата на човека с мотива, че инвеститорът е бил наясно, че проектът му не отговаря на изискванията на екологичното законодателство, но въпреки това е продължил да строи.

Емблематично е състоянието на аномия по отношение на незаконната сеч в горите. Наслагват се ресурсни дефицити за налагане спазването на закона (недостиг на хора и средства за охрана), неефективна нормативна уредба на санкционирането, социална мотивираност на подценяването на нарушенията за компенсиране на абдикирането на държавата от активност за реална интеграция на ромите (в определени случаи тази сеч за собствени нужди е въпрос на оцеляване за хора без препитание), страх от саморазправа и др. Причините са много и твърде разнородни, наслагват се и

икономически, и културни, в това число и твърде различно отношение както към нормите в обществото, така и към проблема за околната среда и опазването ѝ. По отношение на последното въпросната група има силно отличаващи се възгледи и преценки. Не може обаче да се премълчи неспособността (а и липсата на достатъчно желание и воля от страна на политиците) на държавата да интегрира реално това население, да го приобщи към културата и нормите на поведение в модерното общество. Не на последно място е корупцията. Като се знае високата степен на разпространение на корупционни практики във всички области, няма основание да се очаква, че в тази област ситуацията е различна.

При детерминацията на екологичните рискове важна роля имат и културни фактори – познания и ценностно-нормативни системи. В условията на интегриране на екологичната политика в останалите секторни политики на страните от ЕС и пред наложителната и неизбежна перспектива за сериозни промени в бита, екологичната култура на населението, придобива изключителна важност. Конкретните ѝ измерения, нейните особености и зависимости придобиват особена важност и практическа стойност. Екологичната култура представлява сложен социален феномен, исторически променливо единство от съзнание и поведение, отнасящи се до взаимодействието общество – природа във всичките му форми. Тя не е независима и изолирана, а се формира, променя и обективира в определен социално-икономически и културен контекст, с който е в двустранна взаимозависимост.

При характеризирание на екологичното съзнание особено внимание заслужават познавателните елементи, тъй като те заемат ключово място и именно те са най-тясно свързани с поведението като играят силна мотивираща роля за личното поведение. Знанията определят субективните нагласи към реалностите. Ако те са недостатъчни, резултатът най-често е пренебрегване, подценяване или даже отхвърляне на възможния риск. Знанията са рационалното основание на начина и интензитета на тяхното преживяване и предиктор на проявяваната активност. През последните двадесет и пет години ранното отпадане от училище на голям брой деца (главно от ромския етнос) формира значителен контингент от нискообразовани хора и това води до натрупване на кумулативни ефекти, вкл. и релевантни към екологичната проблематика. Предопределят се малките шансове за намиране на работа, рискът за продължителна безработица, а от там – бедност и социално изключване. Дори и с работа, означава

работно място с ниско качество и като правило – ниско заплащане. Бедността се свързва почти еднозначно с лошо качество на местата за обитаване – най-вече замърсеност от различен вид. Тя определя и структурата на разходите и възможностите за отреагиране на екологични рискове, дори когато те са идентифицирани и оценени. Обратно, по-високото образование се свързва и с по-висока информираност за значението на екологичните рискове, с интерес, търсене и ползване на информация за състоянието на околната среда, за възможните начини чрез конкретни действия да се допринесе за съхранението ѝ, с мотивация за действие.

Емпиричните изследвания показват, че в информираността на населението като цяло в областта на еко проблематиката има значителни предметно-тематични и социалногрупови вариации. Един определен сегмент - 5-8%, няма никакви познания и интереси в тази област. Въпреки широкото присъствие на темата в публичното пространство и социалния престиж на ангажираността с нея, тази група показва устойчиво пълна дистанцираност. Но и зад деклариран интерес и претенции за компетентност, се открива липса на базисна информация. Съотнасянето на информираността със социалните характеристики показва връзки с образованието, социалногруповата принадлежност и етноса. Преминаването към информираността в плоскостта на ежедневието не променя общата картина. Не се познава и нормативната уредба, регламентираща дейности, насочени към опазване на околната среда, както и правото на хората на информация по въпроса. Не се знаят основните принципи и положения на законодателството в тази област. Като цяло се очертава явно противоречие – от една страна се декларира наличие на информационни дефицити и необходимост от информация, от друга страна в публичното пространство има достатъчно информация, която по една или друга причина не е потърсена или възприета. Т.е. може да се допусне, че на декларативно изразяваната необходимост от информация, не съответства нагласа за възприемане, още по-малко, за активно търсене.

Ценностно-нормативните системи в обществото са от изключителна важност, защото те са, от една страна, призмата през която се пречупва възприемането и оценката на социалната реалност, а от втора са важен фактор при мотивацията на поведението на социалните субекти. Именно ценностните системи са база за формиране и на екологично съзнание, и за мотивиране на проекологично поведение. В

контекста на екологичната проблематика от особено значение е конфигурацията на материалните и постматериални ценности в ценностните системи.

В България разглеждането на ценностните ориентации в плоскостта материални – постматериални ценности очертава ясно изразено доминиране на материалните ценности – отчетлива разлика с наблюдаваното в развитите европейски общества. Информацията от дългогодишни изследвания откроява един категорично очертан набор от предпочитания, на челно място сред които е материалната осигуреност.

Общите контури на ценностните системи са културният контекст, в който се вписва отношението към природата, което представлява предпоставка и база за всякакво екологично съзнание и поведение. Изследванията очертават една група от около 15% от населението, за която екологичната тема е „вътрешна”, т.е. тя е част от представите на хората за положително качество на живот. За останалата част от пълнолетното население екологичната проблематика е „външна”, не е иманентна част от представата им за желано качество на живот, а доколкото присъства, то е в контекста на доминиращите за тях ценности.

Мисленето в категориите „тук” и „сега”, също влияе значително върху ориентацията на поведението и активността. Дългогодишни емпирични изследвания показват, че голяма част от българите са със силно редуцирани в съдържателен и времеви план жизнени планове. Очевидно е, че тези разпределения задават и отношението, и действията, релевантни към такива отиващи напред във времето теми като съхранението на околната среда. Примери за действия с мисъл само в най-краткосрочен план има много. Приоритизирането на текущи икономически интереси (да се реализират максимални печалби „тук“ и „сега“) доведе презастрояване на Черноморието, унищожаване на естествената природа на България, включително уникални природни образувания и редки биологични видове, проблеми с водоснабдяването и отвеждането на отпадните води. Непосредственият икономически интерес да се получи максимално възможната за момента печалба, без да се инвестира в развитие на многофункционална база и инфраструктура, в човешки капитал, в предлагане на широк спектър разнородни услуги на високо качество, не само е негативно по отношение на околната среда, но и рамкира бъдещото икономическо развитие.

Субективните мнения за социалните причини за екологичните проблеми, установени от отдалечените двадесет години едно от друго изследвания дават възможност за интересни сравнения. През 1992 година на първо място се посочва причина от институционално естество - недостатъчна строгост на законите, следвана на значима разлика от икономическа – недостиг на средства и на трето място – причина, свързана с индивида – ниска култура. Две десетилетия по-късно водеща отново е институционална причина, но конкретизирана в слаб контрол върху изпълнението на законите и наредбите (което носи идеята за ролята на личностния фактор при изпълнение на институционални функции. А в посока на фокусиране върху ролята на личността е и въвеждането сред факторите на „корупция в органите, които контролират опазването на околната среда“). Осезаемо напред е изведена ролята на културата на хората (което може да се интерпретира като резултат и показател за протичащата вече две десетилетия индивидуализация). Недостигът на средства вече е оставен доста по-назад. Един интересен детайл е, че масовото съзнание не свързва присъствието и дейността на чуждестранните инвеститори с грижовно отношение към околната среда в страната. Въпрос на детайлно изследване е да се установи дали това е разпространен стереотип или извод от конкретни наблюдения.

Проучванията показват, че хората масово не са удовлетворени от действията на централната и местна власт и на бизнеса по отношение на околната среда. Като косвена оценка за дейността на субекти, чиято дейност има отношение към опазване на околната среда, може да се интерпретира и невъзможността на почти половината от пълнолетното население да посочи организации (институции), които съдействат за тази кауза. В оценките си за приноса на различните социални субекти за опазване на околната среда, хората поставят на първо място неправителствени организации (но при ниска база). Правеното от местната власт се преценява като достатъчно от по-малко от една осма от хората. Позитивните оценки за централната изпълнителна власт са крайно ограничени, вероятно поради факта, че хората правят изводи по решаването на местни проблеми, които са извън компетенциите ѝ. Почти еднозначни са оценките, че частният бизнес не прави достатъчно по проблема. Определено критични са оценките и за чуждестранните инвеститори. Оценява се приносът им за откриване на работни места и за повишаване на жизнения стандарт, но присъствието и дейността им не се свързват с грижовно отношение към околната среда в страната.

Отреагирането на екологичните рискове има за субекти индивиди и наиндивидуални социални образувания. Във вторите влизат институции и организации, включително неправителствени. Последните са извънредно много. При това многобройността им се допълва от впечатляваща разнородност като големина, състав, териториален обхват, интереси, обвързаност с други социални актьори, предмет на дейност, реална активност и др. подобни съществени признаци. В общественото пространство битуват противоречиви оценки за тях и дейността им, съмнения за корупционни практики и обслужване на лични интереси. Поради това за цялостен и задълбочен анализ на активността им е нужно специално самостоятелно изследване, което да обхване детайлно проследяване на продължителен период от време. Тук ще фокусираме вниманието си върху основните аспекти на отреагирането на институционално и индивидуално равнище.

След старта на реформите първата реакция на държавните институции е насочена към физическите източници на екологични рискове – спира се реализацията на проекти, застрашаващи природата и се прекратяват или редуцират силно увреждащи околната среда производства. Тези действия се осъществяват в отговор на силен обществен натиск, осъществяван в условията на демократизирани обществени отношения. Същевременно те могат да се интерпретират и като обективация на променената ценностна парадигма, в която индивидът има приоритет. Не на последно място е и значението на възприемането на екологичните знания и ценности.

Друго съществено действие е развитието на институционалната рамка за провеждане на политика по опазване на околната среда - нормативна база и институционална структура, функциите на които са ориентирани към превенция и контрол. Ограничител при изграждане на структурите и при ресурсното им обезпечаване е дефицитът на ресурси. Финансирането на дейности по опазване на околната среда освен от държавния и общински бюджети и Национален и Общински фондове за опазване на околната среда, се подпомага и от собствени средства на стопанските субекти и външни източници – програма ФАР, дарения.

От първоначални реакции спрямо източниците на рискове постепенно се преминава към изграждане и реализация на политики и програми, в които акцент се поставя на превенцията. Ключово значение за този преход има ориентацията на страната към присъединяване към ЕС, което означава и нови изисквания по отношение

на околната среда, и нови възможности. Приемането на България в ЕС поставя политиката по отношение на околната среда в нов контекст. Първо, то задава императивни стандарти, които България трябва да спазва, второ - дава възможност да се използват средства от европейски фондове за дейности по опазване и възстановяване на околната среда.

Значима практическа стъпка за защита на биоразнообразието е разпростирането и в България на общоевропейската мрежа от защитени територии НАТУРА 2000, която предвижда с цел гарантиране опазването на природните местообитания на застрашени и редки видове, плановете, програмите, проектите и инвестиционните намерения да се подлагат на оценка за съвместимостта им с предмета и целите на опазване на съответната защитена зона. Същевременно ЕС предвижда и редица стимули и финансови компенсации за стопаните на земи в такива зони.

Изграждането на мрежата НАТУРА 2000 и режимът на дейности в нея безспорно засяга интереси на различни социални субекти, поражда противоречия и различни реакции. От една страна е общият интерес за опазване на природата (тук стои въпросът за обективността на експертните оценки при определяне на обхвата на защитените територии), от друга страна са легитимни или не икономически интереси. Икономическите интереси на собствениците на такива земи се засягат от недопустимостта на определени дейности (например строителство на курортни комплекси), които биха били икономически изгодни за тях, но са с отрицателно въздействие върху обитаващите биологични видове. Собствениците считат, че предвижданите компенсации няма да съответстват на реално причинените вреди или пропуснатите ползи. Но е факт, включително и емпирично установен при изследвания, че собствениците на земи не са запознати с режима на териториите в мрежата и с възможностите за ползване на различни компенсаторни програми. Освен това възниква и въпросът за „цената“ на всяка една човешка дейност, за ползите и загубите от нея. Независимо от местонахождението, трябва ли, а и допустимо ли е икономическата ефективност да бъде единствен или дори основен критерий. Не трябва ли да се оценява дейността и по отражението ѝ върху средата и хората, от гледна точка на жизненоважни права и интереси на всички. Още повече в съвременния глобализиран свят, в който пространствата губят своето значение. В този смисъл на интерпретацията на външния контрол и недопускането на определени форми на дейност в земи, частна

собственост, може да се даде контрааргумент, че фундаментално и неоспоримо право на всички хора е да живеят в здравословна и благоприятна околна среда. В дългосрочен, а и в средносрочен план е необходимо поддържане на равновесието на екосистемата, което изисква и запазване на биоразнообразието. Сега обаче масовото съзнание не оценява тази връзка в достатъчна степен и това изисква повишаване на осведомеността на населението по въпроси, свързани с биологичното разнообразие на местно ниво²³. Позитивен пример в това отношение е работата на неправителствената организация Българско дружество за защита на птиците по проект за опазване на царския орел и ловния сокол в ключовите за тях места на обитаване.

Що се отнася до нелегитимни икономически интереси, във връзка с НАТУРА 2000, то се съдържат възможности за корупционни практики при определяне на границите на зоните (такива обвинения бяха изказани относно невключването на територии, попадащи в буферната зона на Национален парк Рила, на териториите на проекта „Супер Боровец“ и други земи на хора, свързани с правителството) и във връзка с възможността МОСВ да взема решения за ограничение на правото на ползване за всеки конкретен случай поотделно.

Възможности за локални действия с европейско финансиране има и по редица програми – напр. Мярка 214 „Агроекологични плащания“ от Програмата за развитие на селските райони. Тя е насочена към съчетаване на икономически дейности и дейности за поддържане и опазване на природата и околната среда. Същевременно обаче се вижда, че в резултат на нормативни и организационни дефицити в действителност се стига и до негативни последици за природата. Проблеми от организационен характер и лоша комуникация в хода на прилагането на мярката генерират отрицателни ефекти. Анализ на конкретен случай показва, че за по-пълно използване на възможностите, съдържащи се в тази мярка, е нужно да се направят радикални промени в организационното и техническо осигуряване на прилагането, обезпечаване на ефективно взаимодействие между всички ангажирани институции, както и сериозен контрол на място - контрол, който да е информационно и ресурсно обезпечен.

---

²³ Пл. Йовчевска. Европейската екологична мрежа Натура 2000 – възможност за устойчиво развитие на българската природа. В: Мангарова А. и М. Захариева (съст. и ред.), Евроинтеграция и устойчиво развитие. С.: Изток – Запад, 2007, с. 166.

На равнище индивид релевантното към екологичните рискове поведение на хората не са адекватни на вербално декларираните интерес и загриженост за състоянието на околната среда. И заявяваната обезпокоеност за вредата за здравето (което се ранжира като приоритетна ценност), не съвсем често прераства в проекологично поведение. Обяснението на липсата на достатъчно силни връзки и зависимости е многопосочно. Не маловажен е фактът, че основен източник на замърсяване са промишлеността и транспортът (и обективно, и според преценките на хората), а особено за първото, възможност да влияе отделната личност няма. Развитието им и контролът са извън обсега на възможностите ѝ. Осъзнаването на това неминуемо води не само до силно стесняване на областите, в които индивидуалната активност се схваща като имаща значение и потенциал да доведе до положителни ефекти, но и до редуциране на мотивацията за действие изобщо. Оценката за слаби възможности за влияние върху екологичната ситуация като цяло се пренасят и екологични проблеми, които в определена степен са зависими от индивидуалното поведение. Определено доминира екстернализирането на отговорността и активността. Разпространените у нас поведенчески модели съществено дивергират от тези в развитите общества. Високата ангажираност на локалните общности в обсъждането и решаването на екологичните проблеми, ефективното участие във вземането на решения и контрола върху изпълнението им са модел, чието налагане у нас предстои напред във времето.

Специално внимание заслужава активността с цел повлияване вземането на решения, засягащи околната среда. В една или друга форма и по различни поводи протести в защита на околната среда присъстват трайно в обществения живот. Макар конкретни поводи да са действия, засягащи околната среда, ако се разгледат по-задълбочено протестите, то се вижда, че те се вписват в една по-мащабна рамка. Те са срещу релативизма и неравнопоставеността при интерпретация и прилагане на законите, против промени, мотивирани от частни и корпоративни икономически интереси, изобщо – срещу налагането на частния икономически интерес над общи дългосрочни интереси. Други теми за размисъл са за дефицита на безпристрастна и коректна професионална експертиза, за недоверието (и причините за това) в експерти и държавни институции, за неумението да се търсят нестандартни решения на проблемите със съобразяване с различните интереси, за манипулациите и

завоалираните интереси, за способността да се осъзнаят и осмислят интересите, особено дългосрочните и т.н.

Що се отнася до количествени измерения на протестите обаче, персоналното участие е слабо. Както наблюденията, така и емпиричните изследвания показват по-голяма активност на младите, които определено показват по-голяма приобщеност към екологичните ценности и към справедливостта.

Сериозен сигнал е, че делът на хората, които не знаят какво точно да правят, с какво могат лично да допринесат за съхранение на околната среда. Сред тях са най-често нискообразовани, роми, неквалифицирани работници, самооценили материалното си положение като лошо. По-голямото присъствие на младежи до 19 години е сигнал, че е нужно подаване на повече информация с прагматичен характер и то особено към тази податлива към проблематиката група.

Последните няколко десетилетия в развитите индустриални страни, след достигането на количествена задоволеност с храни, започва да се обръща голямо внимание на тяхното качество и състав. С развитието на науката и научните изследвания се установява, че съдържащи се в храните остатъчни продукти от изкуствени торове, от препарати за борба с болести и вредители по селскостопанските култури и животни, не са без значение за човешкото здраве. При съвременните комуникационни технологии информацията от водещите изследователски центрове бързо се разпространява и достига до стотици милиони хора от всички страни. Самото генериране на този риск има многостранна детерминираност. Позиционирането на индустриални производства, които емитират вредни вещества, попадащи във въздуха, водите и почвите и замърсяващи селскостопанската продукция вреди и на конкретните производители на храни, и на консумиращите ги. Прекомерната и/или некомпетентна (поради незнаене или поради стремеж за по-печелившо производство) употреба на химически препарати, води до вреди за консумиращите и ползи за производителите. В тази връзка се оформят поредица противоречия на интереси по повод на риска. Каква е информираността, как да не се генерира такъв риск, какви условия са необходими, за да се реализира желанието за производство на еко продукция, какви са бариерите и как да се преодоляват (малък пазар поради икономическа конюнктура, неизгодни условия за реализация, по-ниски печалби, нелоялна конкуренция).

Информацията от емпиричните изследвания категорично показва, че хората в България свързват качеството на храните (и преди всичко екологичната им чистота) със своето здраве. Но потребителското поведение поради една или друга причина не е адекватно на изразената от тях загриженост за екологичната чистота на храните. Реалното потребление на екологично чисти храни обаче изостава значително от декларирания интерес към тях. Анализът по комплекс от индикатори ориентира към извода, че слабото реално потребление на екологично чисти храни е детерминирано най-вече от икономически причини. Установените при изследването разпределения и зависимости дават основание да се очаква, че при подобряване на икономическата ситуация в страната и нарастване на доходите, на фона на регистрираното и сега осъзнаване на значението на екологичната чистота на храните за човешкото здраве, ще има нарастване на търсенето и потреблението на екологично чисти храни. Не бива обаче да се забравят и други влияещи върху потребителското поведение фактори, които сега са второстепенни, но в нова ситуация могат да се окажат с решаващо действие - недостатъчната разпознаваемост на екологично чистите и био продуктите, както и недоверието в контрола и в съответствието между означеното и действителното качество.

Като цяло предприемането на практически действията по отношение на околната среда се свързва най-вече с държавата или с колективна промяна в поведението. Анализът на комплекс от индикатори установява, че вътрешно съпричастни към проблематиката за опазване на околната среда са приблизително една шеста от пълнолетните. Погледът върху установените зависимости между различни форми на поведение и социално-демографските характеристики дава възможност да се очертаят контурите на тази група. В нея значително повече, отколкото в изследваната съвкупност са представени живеещите в София, учещите редовно или хората с висше образование, най-често служители с висок образователен ценз, самоопределящите материалното си положение като добро. Налага се заключението, че младите са по-съпричастни към екологичната проблематика. В резултат на отварянето на българското общество към света, те се формират в по-широки хоризонти (вкл. и поради широкото ползване на интернет), възприемат постматериални ценности, модели на мислене, характеризиращи новото отношение към природата. Те са по-открити към новите практики, които се вписват по-успешно в техните ценностни системи и нагласи. Като цяло обаче определящ е личният интерес, а не грижата за общото благо. Съществуват

значителни бариери пред масовото им навлизане и те са свързани с икономически и организационни проблеми и с информационни дефицити.

Очертава се и друга, по-многобройна група, която по една или друга причина, също проявява загриженост и активност в определени форми на проекологична дейност. Именно тя е потенциал, на който трябва да се заложи за разширяване на проекологичните практики и за приобщаване към тях на най-широки групи.

На другия полюс е една немалобройна група от хора с ниско образование и ограничени интереси, притискани от жизненоважни проблеми, за които екологичната проблематика е чужда. Откроява се групата на ромския етнос, при която социално-икономическите и културни предпоставки за формиране и проява на екологична култура са доста по-различни отколкото при другите етноси, което и потенциален, а и реален източник на напрежения и конфликти.

За проекологично поведение значителни резерви има в посока на повишаване на информираността на населението в съвсем конкретен и прагматичен план. Практиката показва, че използваните до сега традиционни форми и средства за подаване на информация не са особено ефективни. Трябва да се фокусира върху нови тематични акценти и с прилагане на диференциран подход, форми и средства, специфични за различните целеви групи. Перспективна насока е привличането на учащите се към каузата за опазване на околната среда, включително и чрез по-широко вплитане на екологичната проблематика в учебното съдържание, чрез организиране и стимулиране на участие в проекологични акции и в пренасяне и разпространение на проекологични модели на мислене и поведение.

Като перспективна насока за разширяване на проекологичното поведение се очертава използването на икономически лостове, както за ограничаване на вредните въздействия върху околната среда, така и за стимулиране и подпомагане на проекологично поведение и възприемане на иновативни практики (като разделно сметосъбиране, събиране на опасни отпадъци и др.). Те обаче трябва да бъдат подкрепени със създаването на адекватни организационни условия за реализацията им, при това с максимално широк обхват.

Заклучение

Като се опира на постигнатото в изучаване на екологичните рискове, разработката прави социологически анализ на състоянието, динамиката, обусловеността, перцепцията, оценката и отреагирането им.

Направеният анализ доказва тезата, че в условията на макротрансформация екологичните рискове показват преконфигурация и разнопосочна динамика – нараства интензивността на по-слабо изразени преди рискове като унищожаване на гори и заплахата за биоразнообразието, натрупването на отпадъци и особено неподходящо третиране на опасни. Състоянието и динамиката на екологичните рискове се обуславят от комплексното действие на силно динамични политически, икономически, институционално-нормативни и културни фактори, намиращи се в сложни връзки и взаимодействия. Социалната ситуация се доминира от социални факти и процеси (почти перманентна икономическа криза, нисък жизнен стандарт, безработица, бърза и силна икономическа диференциация и най-често на нелегитимна основа, политическа нестабилност, липса на перспектива и приемственост при управлението, ниско ниво на лична сигурност, широко разпространение на корупционни практики във всички области, маргинализация, ценностна дезинтеграция и др.) и вниманието и усилията се фокусират преимуществено към текущи базисни проблеми. Въпреки обвързването на България с договорености, произтичащи от членството ѝ в ЕС и ползването на средства по европейски програми, най-вече поради ограничен капацитет и организационни причини не се постига последователно и трайно редуциране на екологичните рискове. Социалните неравенства определят различия в разпределението на ползите и вредите от екологичните рискове, в тяхната идентификация, оценка и отреагиране като същевременно рисковете създават нови неравенства, които се наслагват върху вече съществуващия комплекс от неравенства и го подсилват.

Справка за приносите в дисертацията

1. Предложена е оригинална авторска концепция за социологическо изследване на екологичните рискове, в която съчетаването на опорните точки от реалистката и конструктивистка перспектива обогатява възможностите за многостранното им обхващане и разкриване на сложните им взаимовръзки. На базата на критичен анализ на предходни изследвания на екологичните рискове са дефинирани съществените и необходими индикатори за разкриване същността, характера и взаимовръзките им.

2. Разработен е модел за социологическо изследване на екологичните рискове, който е операционализиран и приложен при анализ на състоянието и динамиката на екологичните рискове в трансформиращото се българско общество.

3. Проблемът за екологичните рискове е позициониран в по-широк социо-културен контекст „субекти-среда-институции” като са анализирани и систематизирани концепции за устойчиво развитие и подходи и критерии за измерването му.

4. На основата на богата информация – статистическа и от национално представителни емпирични изследвания, е направен аналитичен обзор на състоянието и динамиката на основните компоненти на българското общество, релевантни към генерирането и управлението на екологичните рискове в условията на осъществяващата се макротрансформация. В този контекст са изведени връзките и зависимостите на екологичните рискове с макросоциалните процеси и с проекциите им на микроравнище. Разкрити са нови факторни въздействия върху екологичните рискове, възникнали в новите условия.

5. Предложен е модел на екологичната култура – феномен, който има ключово значение по отношение на генерирането и управлението на екологичните рискове. Моделът е операционализиран и е конструирана система от индикатори за установяване на състоянието на екологичната култура и нейните социалногрупови диференциации и факторни зависимости.

6. Разработената система от индикатори за измерване на екологичната култура има практико-приложно значение. Освен че може да се ползва за дългосрочен

мониторинг, моделът може да се конкретизира и адаптира за проучвания и сред различни социалнодемографски и професионални групи.

7. Детайлно и задълбочено са анализирани широк кръг параметри на екологичната култура (на екологичното съзнание и релевантното към екологичните рискове поведение) и е очертан социално-демографският ѝ профил.

8. Доказано е мястото на екологичните ценности в ценностната йерархия на българското общество и е обяснено в социо-културния контекст.

9. Предложен е оригинален анализ, обвързващ екологичните рискове (тяхното генериране, възприемане и отреагиране) с икономически интереси на социалните субекти и съществуващи социални неравенства (най-вече образователни и доходни).

10. Направен е сравнителен анализ на субективните оценки по отношение на екологичните проблеми, както във времеви план - на различни етапи на социалната трансформация, така и във връзка с образователните, възрастови и социално-групови характеристики. Очертана и обяснена е наблюдаваната динамика.

11. Представените конкретни анализи имат научно-приложна стойност за управлението на екологични рискове и социалната политика (например за прилагането на Мярка 214 от Програмата за развитие на селските райони и съпровождащите го проблеми, за нагласите, мотивацията и условията за проекологична селскостопанска дейност, за въвеждане на проекологични практики).

Списък на публикациите по темата на дисертацията

В България

1. Образование и девиации: вариации и зависимости в грижата за околната среда. В: Златанова В. (ред.) *Социализация и девиантно поведение*. (e publ.)
2. Екологичните рискове: перцепции, оценки, реакции. В: Димитров Л., М. Мизов (съст. и ред.) *Екология и хуманизъм*. София, 2013, Ф-я «Човещина», Балкански институт по труда и социалната политика, с. 102-113.
3. Традиционно и модерно в екологичната култура на българина. В: Кертиков, съст. *Българските национални ценности. Статика и динамика в евроинтеграционния процес*, София, 2012, с. 340-350 (съавт.)
4. Проекции на екологичната култура в ежедневието. В: Мантарова А., *Измерения на екологичната култура*, София, 2012, Изд. Аля.
5. Екологично чистите храни: между интереса и потреблението. В: *Сборник с научни доклади, изнесени на 8-ми конгрес по медицинска география с международно участие*. София, 2011, с. 127-130.
6. Environmental Culture in Villages – Status and Problems In: V. Kozhuharova (Ed.), *Variety and Inequalities in Rural Europe: the Bulgarian Case*, pp. 119 – 128.
7. Предпоставки и перспективи за производство на екологично чиста селскостопанска продукция. В: Трендафилов Т. (ред.) *Изводи от кризата – поуки, препоръки, стратегии*. КИА, Пловдив, 2011, с. 65-73. (в съавт.)
8. Екологизацията на политиките на ЕС и предизвикателствата пред българското общество. В: *Социология и икономика*, бр. 2, 2011, с. 4-18.
9. Развитие на екологичната култура – част от модернизацията на българското общество (в съавторство) – В: „*Балкани 21*”, бр. 8, 2010 г.
10. Екологичната култура в междугенерационна перспектива. В: „*Балкани 21*”, бр. 8, 2010 г.
11. Измерения на екологичната култура. В: Мантарова А. (съст. и ред.) *Екологичната култура в модернизиращото се общество*. С. 2010, с. 81-120.

В чужбина

1. Ecology in CAP and Bulgarian Agriculture. In: *Identity in the Era of Globalization and Europeanization*. Proceedings from the International scientific conference, Skopje, 3-4 November 2011, организатор Institute for Sociological, Political and Juridical Research University Ss. Cyril and Methodius. (co-author)
2. Social Significance of the small acreage Agriculture in Bulgaria. In: *The Social Aspects of Functioning of the Small agricultural holdings in Poland and Bulgaria*. pp. 36-50. Warsaw, 2011, No 32.1 Program Wieloletni 2011-2014 (co-author)
3. Coping with the Contemporary Society Problems: Traditional and Modern Proenvironmental Practices. In: М. Божић, Ј. Митровић и Г. Стојић (Eds.), *Tradition, Modernization, Identities*. University of Nis, 2011, pp. 515-526. (co-author)
4. The Young People and Environment – Between the Concern and the Pro-environmental Behaviour. В: „*Наука в высшей школе: проблемы интеграции и инноваций*”. Государственный университет Самара, Россия, 2011, с. 111-115.
5. Environmental Concern in Contemporary Bulgarian Society – In: : *Годишник за социологију*. Филозовски факултет у Нишу, Година III, број 6, Ниш, 2010, pp. 23-37.